

4A-252/4

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА СШ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 4

Д-р МИРКО Р. БАРЈАКТАРОВИЋ

О ЗЕМЉИШНИМ МЕЂАМА У СРБА

БЕОГРАД
1952

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА ССIII

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 4

Д-р МИРКО Р. БАРЈАКТАРОВИЋ

О ЗЕМЉИШНИМ МЕЂАМА У СРБА

БЕОГРАД

1952

SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SONDERAUSGABEN

Bd CCIII

ETHNOGRAPHISCHES INSTITUT

№ 4

ÜBER DIE GRUNDSTÜCKSGRENZEN BEI DEN SERBEN

von

D-r MIRKO R. BARJAKTAROVIĆ

Уредник

дописни члан САН д-р ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ

управник Етнографског института САН

Примљено на седници Научног савета Етнографског института
САН 29 VII 1952, одобрено на IX скупу Одељења друштвених
наука 27-IX-1952 г.

Научна Књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Штампарија и књиговезница Српске академије наука — Београд, Космајска 28

САДРЖАЈ

	Страна
(Умјесто предговора)	1
УВОД	3—6
ПОЈАВА И ПОРИЈЕКЛО ЗЕМЉИШНЕ СВОЈИНЕ	7—36
Поријекло међаша	7—16
а) Значај и поштовање животиња у кланском друштву	7—10
б) Значај и поштовање биља у кланском друштву	10—11
в) Култ земље и преиначавање тотемског знака у међаш	12—16
Поријекло својине	16—20
Земљишни својински облици код нас, значај земљишних заједница. Распадање њихово	20—36
а) Облици земљишних својина	20—25
б) Значај земљишних заједница	25—26
в) Права у земљишној заједници	26—28
г) Село и његове међе	28—31
д) Распад земљишних заједница и умножавање међа	31—33
ђ) Ограничена права на својој земљи	33—36
ВРСТЕ МЕЂА, СПОРОВИ ОКО ЊИХ. ВЈЕРОВАЊА У ВЕЗИ СА МЕЂАМА	37—71
Најстарије доба	37—38
Средњевјековни период	38—42
Доба Турака	42—45
Новије доба	45—47
Објекти на међи	47—59
а) Кост	47—48
б) Гроб	48—49
в) Крст	50—52
г) Необрађен појас граничне земље	52—53
д) Хумке земље	53
ђ) Граница	53—54
е) Дрворед	54—55
ж) Јарак	55
з) Ограде	55—56
и) Пободени камен	56—57
ј) Свједоци камену међашу	57—59

	Страна
Међа у народним вјеровањима и обичајима	59—69
а) Воћка на међи	59—60
б) Продаја и подјела земље	60—61
в) Помјерање међе је страшан гријех	61—62
г) Ношење земље приликом спора око земље	62—65
д) Вјеровања	65—66
ђ) Празновјерје	66—69
Потка: привремени облик међе	69—71
ЗАКЉУЧАК	72—77
СПИСАК УПОТРЕБЉЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ	78—85

Zusammenfassung:	
ÜBER DIE GRUNDSTÜCKSGRENZEN BEI DEN SERBEN	86—91
I Ursprung des Bodeneigentums und des Marksteins	86—88
II Arten und Formen der Grundstücksgrenzen, Streite um die Grundstücksgrenzen und der sich auf diese beziehende Volksglaube	88—90
III Schlussbetrachtung	90—91
РЕГИСТАР	92—105

НАПОМЕНА — ANMERKUNG:

Резиме превео Миливоје В. Исаиловић. —
Zusammenfassung übersetzt von Milivoje V.
Isailović.

УВОД

У овом делу је изложен историјат рада у области етнографских истраживања у Српској академији наука и уметности, а такође се налази и списак радова који су објављени у овом делу. Циљ овог дела је да се прикаже историја етнографских истраживања у Српској академији наука и уметности.

Према овоме историјату етнографских истраживања у Српској академији наука и уметности, може се рећи да је етнографски рад у Српској академији наука и уметности почео да се изводи још од 1841. године.

Идеја за обраду ове теме пала је у Научном савету Етнографског института Српске академије наука. Она је потекла од академика професора д-р Душана Недељковића.

Приликом сређивања овога рада помогли су ми савјетима и напоменама професори: д-р Душан Недељковић, д-р Боровоје Дробњаковић и д-р Војислав Радовановић. Нека им је хвала и овим путем.

Почетак етнографских истраживања у Српској академији наука и уметности налази се у раду д-ра Душана Недељковића, који је објавио у 1841. године. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности.

Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности.

Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности.

Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности. Овај рад је био први етнографски рад у Српској академији наука и уметности.

У В О Д

У нас досада и нема исцрпнијег рада о земљишним међама, а готово би се могло рећи да уопште и немамо таквих радова. Ту су свега два-три, прије, могло би се казати, осврта неголи посебна стручна рада.

Најприје је, крајем прошлога стољећа, Стојан Новаковић указао на значај земљишних међа, особито сеоских, и то у вези са средњевјековним друштвеноправним животом српских сељака и њиховим бројним обавезама, работама и одговорностима у ондашњем феудалном друштву. Он то није урадио у неком посебном спису о међама већ узгред, у једном другом раду. У својим излагањима Новаковић је каткада упоређивао стара суђења око земљишних међа са новијим да би на тај начин показао да се непрекинуто одржао стари начин пресуђивања земљишних, заправо помеђашких, спорова све од раних стољећа Средњег вијека до најновијих времена. Али Новаковић се поглавито задржао на средњевјековним приликама (128).*

Послије Новаковића ово је питање, прије петнаестак година, дотакао Љубиша Протић. Наиме, он је дао један кратак прилог о *разграничавању* имања у нашој земљи. Протић је до података дошао путем једне анкете преко „Геометарског и геодетског гласника“ почетком 1937 године. У том чланку има података о врстама међа, о њиховим именима у разним нашим крајевима, а поменута су и два-три вјеровања у вези са земљишним међама (150).

И на крају се, 1940 године, овим питањем позабавио Миодраг Пурковић. Он се углавном задржао на *одређивању* међа у Средњем вијеку и на споровима око њих. И Пурковић је, као што је Протић урадио путем анкете за наше доба, овадио из споменика Средњег вијека и навео знатан број објеката који су се сретали на међама. Саопштио је и неколико обичаја у помеђашким споровима (151).

Што се тиче ова три споменута списа, ствар стоји овако: Новаковићев осврт на сеоске међе уствари је указивање на то питање и његов значај, а које се није ни могло мимоћи у једном раду какав је његово *Село*.

*) Литература ће се наводити са два броја у загради. Први од тих бројева означава редни број дјела из *списка литературе*, а други страну тога дјела. Ако је написан само један број, он се односи на дјело. Римски број испред броја стране означава свеску часописа:

Протићев прилог скоро је занимљивији са библиографске него са стручне стране. Додуше, у њему има и нешто као пописних и регистарских података, без икаквог упуштања у објашњења и проблематику тога материјала.

Пурковићев чланак је у извјесном смислу покушај давања синтезе начина одређивања међа у ранијим стољењима. Али, као што и сам наслов каже, само одређивања, а не и претресања читавог питања.

Других и специјалних радова о овоме питању код нас нема. Али оно се често додирује и помиње у радовима друге, особито антропогеографске природе. Ја сам тај материјал, колико сам год могао, користио.

О земљишним међама могло би се писати са неколико и различитих гледишта. Међе у праву нашем, на примјер, могле би да се обраде као захвална тема. А оне су са те стране тек додириване и начете. Земљишне међе у социологији такође нијесу проучаване. То би била веома занимљива тема. Значај земљишних међа у привредном погледу исто тако досада је остао неиспитан. Техничар опет посматраће међе са свога становишта.

Ми ћемо пак у овоме раду земљишне међе посматрати и претресати са *етнолошке* стране. Но, да још одмах напоменемо, овдје неће бити говора о етничким међама (јер је то посебно и друге врсте питање), већ о оним знацима и биљезима који се постављају ивицом нечије земље са намјеном да покажу докле она допире. А као што ће се из даљих излагања и материјала видјети, ти биљези нијесу једноставни знаци материјалне природе, тек ознаке постављене границом нечијега посједа. Ти знаци немају само практични значај. Па ни са оним што се у друштвено-правном погледу веже за тај знак (међаш) сва улога и сав значај његов нијесу исцрпени. Познато је да међаш, иако малена и незнатна ствар, најчешће претставља мјерило добрих или рђавих међусусједских односа.

У међашу, наиме, ми налазимо још једну функцију. То нарочито с обзиром на његову развојност. То је религиозна улога његова, која се непрекидно одржала од постанка и појаве његове као извјесног култног објекта па до наших дана. Када ми данас имамо, рецимо, раширено вјеровање у нашем народу, а оно нити је усамљено нити је само наше, да је међаш нешто неприкосновено и нешто свето, те да онај који дира ту светињу неће добро проћи, зар нас то живо не потсјећа на један ранији, давно минули економско-друштвени ступањ и оно вријеме када су наши стари вјеровали у светост и неприкосновеност извјесних објеката, сматраних као „табу“, па било да је у питању камен, биљка, животиња или што друго? На то као да указује и сам термин „међа“, термин који је у основи заједнички не само словенским и европским већ и индоевропским језицима: међа, медиус, оно што је било некада у центру пажње, што је било најсветије.

Истина, у нашем народу јављају се као синоними ријечи међа и граница. Но, и без обзира на то што је ријеч међа општи

индоевропски, а граница ужи и више словенски термин (који се, како се тврди, појавио у рејону негдашњих шума) (169, с. 184), ми смо у наслову овога рада узели термин међа. То смо, с једне стране урадили због тога што је он у нашем народу више распрострањен и, с друге стране, што термин граница значи и политичку, државну међу, док се ријеч међа скоро искључиво односи и употребљава само за земљишну граничну линију и знаке на тој линији између сусједа са приватном земљишном својином. Овдје можемо напоменути да у нашим излагањима неће бити опширније говора о оградама земље, иако оне стоје најчешће самом међом неког земљишта, иако су оне често и највидније и најпрецизније међашне ознаке нечијег земљишта (99). Ми ћемо ограде поменути само када буде било говора о врстама међа, и то онолико колико им као једној врсти међе сразмјерно припада.

У Срба се често у значењу међа и као синоними тога израза чују: синор (термин грчкога поријекла, срета се углавном у Србији), међа, сумеђа, граница, ред, обала, слог, муша (ониже дрвеће међом засађено). Сви ови изрази налазе се у разним крајевима Србије. У Санџаку се чује и „становник“. У Црној Гори за међаш и уопште међу каже се: медник, међник, киљан, нишан, мрамор, цклад и разор. У Херцеговини каже се мргињ. У Далмацији мргињ и кунфин (оба ова термина су романскога поријекла). Затим у разним нашим крајевима сретају се и изрази: међник, побођени камен, белег, гранични камен. У Хрватској се чује меја и шпалир (за живу ограду), у Македонији најчешће синор, али и мездра, удут, муша. Код Бугара се каже синор и межда; код Арбанаса: куфија, испат, али и међа. Ријетко али ипак срећамо и термине: испат и шаит и у нашем народу (изрази турскога поријекла). Такође се ријетко налазе и ријечи удут и атар у значењу међа. У Дувну се чује и стари израз „ступ“. Али овдје ваља напоменути и то да се термини: синор, атар и удут углавном сретају у значењу сеоске међе и уопште међе колективног и већег посједа. За сеоску међу раније се у Србији сретао и израз „миздраја“ (87, I, с. 93). У Македонији овоме одговара мездра.

Страни изрази као што су кунфин (романски), синор (грчки) и испат (турски) указују и сами по себи на извјесне утицаје у овом погледу, а којих је било (и који су били могући) све од нашега досељавања у данашње крајеве до најновијега времена.

Занимљиво је да се каткада у историским изворима употребљавају једновременно и по два израза један поред другог. Но, не види се због чега је то рађено: да ли због извјесног истицања и наглашавања или због прецизирања једног термина према другом. У Душановој повељи, на примјер, стоји како су старци „изнашли међе и синоре“ (105, с. 126), а у Арханђеловској повељи пише „... Бѣлѣге коуд поставимо мраморѣ. (О овоме ће и касније бити говора у одјељку „Врсте међа у Средњем вијеку“).

Проучавања међа (али не само међашних знакова материјалне природе, већ и граничних знакова и међашних линија уоп-

ште — рецимо сеоских, племенских — јер је то у основи јединствен појам) у Срба ја сам се прихватио из више разлога.

Прво, ово питање је остало необрађено и досада се код нас њиме није нико свестраније бавио. Поготову не генезом и значајем међаша и међа уопште.

Друго, међа (било да се налази између колективне или приватне земље) друштвена је установа од особитог интереса и важности за етнолошку науку уопште, а код нас напосе. Земљишна међа није, како ћемо видјети, ни једноставно а ни лако питање.

И, треће, ово је питање у нашим садашњим приликама, када земљишних међа нестаје, постало тим прије и још више актуелно и зрело за обраду.

Због свега тога ми ћемо на основи сабране грађе (углавном по литератури) покушати да савременим етнолошким методама не само систематизујемо прикупљену грађу већ и да ријешимо најважније елементе у вези са овим сложеним али и важним и занимљивим питањем. Разумије се да ћемо покушати да ријешимо и најважније питање у цијелој овој ствари: наиме, да објаснимо поријекло и развој међашнога знака, тог вјерног и нераздвојног пратиоца приватне земљишне својине.

Овдје можемо без резерве напоменути и то да се, дајући и објашњавајући наш материјал о земљишним међама и оном што се везује за њих, ради у основи о једном питању широких, међународних и општељудских размјера. И то не само просторно већ и временски. Зато, када се говори о земљишним међама у Срба, добрим дијелом се тада говори и о једном општијем питању, питању упоредне етнологије, али које је у овом раду нешто детаљније конкретизовано и примијењено на наш народ, наше прилике и наш терен. Због тога ћемо, у наредном поглављу, најприје и говорити о својини уопште и својини над земљом напосе, без које ми данас међашни знак не можемо ни замислити. Затим ћемо, у другом поглављу, изнијети грађу о облицима земљишних међа код нас као и о свему ономе што стоји у вези са њима. На самој тој грађи расправљаћемо такође о генези међе. И на крају ћемо, у закључку, размотрити и резимирати најважније резултате наших проучавања.

ПОЈАВА И ПОРИЈЕКЛО ЗЕМЉИШНЕ СВОЈИНЕ И МЕЂАША

У најранијим временима људске историје није било својине над земљом, као што код људи није било, рецимо, религије и многих других појава и тековина. Својина над земљом и међе које видимо као саставни дио те својине јавили су се релативно касно и на одређеноме ступњу људскога развоја. Дакле, то нијесу исконске, вјечите и непромјенљиве ствари.

Поријекло међаша

а) Значај и поштовање животиња у кланском друштву

Док је човјек живио у кланскоме друштву, он је себе сматрао дијелом кланскога организма. Отуда, када човјек клана говори о себи, он не може а да истовремено не говори и о своме клану, јер једна индивидуа постоји и живи само кроз ту своју заједницу, а великим дијелом и баш ради те заједнице.

Живи ли један клан поглавито од лова једне животињске врсте, он ће временом законито почети једнако да мисли о себи и тој животињи. Животиња је, дакле, по схватањима човјека тога ступња, члан клана. Примитиван човјек мисли: зар и животиња, исто као и човјек, негдје не станује, зар и она нема породични живот, свој говор. (Животињски или немушти језик је посебно питање у народним вјеровањима). А када је тако, и када је животиња члан клана, она, сасвим природно, — тако вјерује примитиван човјек, — мора да учествује и у раду и животу те заједнице. (Сточарства и земљорадње још нема. Нема ни својине у нашем смислу те ријечи). Штавише, од те животиње зависи чисти клан, јер му она у крајњој линији даје живот. Да није односне животињске врсте не би било ни дате људске групе. То у основи (за човјека клана) значи да су та животиња и он једно те исто. Та животиња (или боље рећи животињска врста) *тотем* је те групе. А тотем се сматра као старији брат, отац, друг за кога је везана човјекова судбина (170, код тотемизам). Основна, дакле, црта тотемизма јесте вјеровање да односна група изводи своје поријекло од свога тотема. Зато и многи примитивни народи разних крајева земље (Африка, Аустралија, Америка) нипошто неће да убијају извјесну врсту животиња пошто вјерују да се у свакој животињи (неке феле) налази и душа неког човјека и, ако би убили коју од ове животињске врсте, истовремено би убили и некога из групе која тако поштује дотичну животињу и „јер су

здравље и живот људи слични животињским“ (188, с. 807—809). Чувајући тако неку животињу, разумије се, људи схватају да чувају сами себе. Таквим се животињама уз нарочите обреде одају почести. Њима има и посебно посвећених обреда. Код сјеверних народа из те групе обреда познат је и такозвани медвеђи празник (18, с. 78—104). Таквим животињама се приликом тих обреда чине и дјелови у храни, као што је случај са „кравајем“ у Македонији (120, с. 6—8). Код нас се домаћим животињама чини дио највише и углавном о Новој години.

Када, дакле, извјесна група изводи своје поријекло од тотема, онда је сасвим природно да се вјерује да се припадници те групе послје смрти опет враћају у њега (179; 201, с. 82).

Дијери, племе централне Аустралије, сматрају извјесно дрвеће светим и вјерују да су ту преображени њихови оцеви. Зато се према томе дрвећу опходе са поштовањем и пажњом (188, с. 155). Ванике, у источној Африци, сматрају да је уништење неког дрвета, нарочито кокосовог, равно матероубиству, јер то дрво даје живот и храну, као што мати даје своме дјетету (188, с. 152). Овоме је унеколико слично и вјеровање нашега народа да млад човјек не ваља да сади орахе, јер, ако би се то дрво осушило — и он би умро (124, с. 175), или да не ваља сјећи орах испред куће јер ће и та особа умријети (124, с. 175).

Братства индијанског племена Мокви вјерују да њихови преци потичу од медвједа, јелена, зечева итд. те да чланови сваког братства послје смрти постају медвједе, јелени, зечеви итд., према братству коме припадају (188, с. 614).

Бразилијанско племе Трумеји вјерују да су они не само људи (оно што уистини и јесу) већ и водене животиње које им служе као тотем. У сусједном им племену Бороро хвале се како су они папагаји. Испитивач који је биљежио ове примјере дошао је на основи објашњења урођеника до закључка да ови људи стварно вјерују у своју двоструку егзистенцију и у супстанцијални идентитет оба облика (202, с. 205—206).

Код Запотека Средње Америке док жена рађа неко од родбине црта 'разне животиње. И ону животињу која је нацртана онога тренутка када се дијете роди послје чувају као неког двојника новорођенчету. Ово двоје (дијете и та животиња) имаће сличан живот, и смрт ће их задесити истовремено (188, с. 809).

Примитиван човјек ово изједначавање чини на основи вјере у ману, извјесну супстанцију материјалне и спиритуалне природе која се срета и у живим и у мртвим стварима (тако барем Марет изводи (97, VIII), само не у истој количини. Мана је, рецимо, у човјеку оно што чини његов важнији дио, оно што живи и послје његове физичке смрти. Мана је веза између човјека и природе, а она је стварна и очигледна, само што примитиван човјек ту везу другачије схвата и види.

Тотем је, дакле, кланскоме друштву једина виднија својина. Отуда је и сасвим природно да се и касније божанства (заштитници људи) јављају у облику животиње или биљке. За бога Диониса вјеровало се да је некада био во. Тако и за Озириса, док је

његова жена, Изида, била крава. Говеда у Индији и сада су особит објект поштовања. Код нас се прије правог полагајника у кућу, на Божић изјутра, уводи во дешњак. Мирмидонци су, по легенди, постали од мрава (203, с. 75). У једној македонској народној пјесми помињу се мрави како, као побратими дјетета Секуле, помажу у неком послу (153, с. 91).

Наш народ, као уосталом и многи други народи, и сада често претскажује судбину из костију извјесних животиња (плећка, кобилица). На уљанике се стављају коњске или говеђе главе (лубање). То није пука случајност која се јавља широм наше земље (а што, уосталом, није ни само наше). Из наше старе књижевности сачуван је један каталог народа, у коме је сваки народ везан за по неку животињу и изједначен са њом (192, с. 113). У њему се Срби упоређују са вуком. Ни то није случајност и тек поређење. Све је то несумњиво траг једног минулог времена и схватања наших старих. Зар, на конју, наш свијет и сада не прича и не вјерује у то да се вјештице могу да претварају у разне животиње. Слично се прича и вјерује и за море и здухаче. И у нашој народној поезији има мотива из којих се види како се извјесни јунаци претварају у неку животињу (Секула се у змију претворио). Зар онда сумњати, као што чини М. Гаваци, „у ма какве трагове тотемизма код европских народа“ (30, с. 37)? За старе словенске народе Нидерле је називао незнатне трагове од тотемизма само у личним и топографским именима која су направљена од појединих животињских имена (65, с. 80).

Чајкановић, наш познати испитивач религије и мађије, напомињао је да су Срби из фазе тотемизма изашли још давно, али да су се ипак, с колена на колена, сачувала вјеровања да између животиња и људи може бити сродничких веза. Таква су вјеровања нашла израза у народним вјеровањима, причама, митовима (192, с. 110). Он је чак доказивао, и то на великом броју примјера, да су тотемске животиње код Срба биле: вук, петео, јелен, змија, свиња. Шта више, он је толико далеко ишао да је и божићну печеницу изједначавао са божанством које се жртвује (191, с. 274—280).

Како се из материјала види, код Срба се не може говорити о тотемизму у оном облику какав се он још срета код извјесних, нарочито примитивних, народа, али се може и заправо мора говорити о траговима тотемизма који живе у обичајима и вјеровањима, у традиционалној књижевности и уопште у животу народном.

У нашем старом грбу претстављен је двоглави орао са крстом и четири оцила, који се одржава још у орнаментици и фолклору (119, с. 5, 6, 16). Зар се и ту не чува траг давнашњих схватања и прилика? Али ево примјера из наших народних вјеровања.

Вјерује се, наиме, у нашем народу да свака кућа треба да има своју змију чуваркућу. Та змија живи у темељима или под прагом. Она не уједа домаћу чељад. Напротив, она је кућни пријатељ. Чуваркућа се не убија, док остале змије, као по дужности, ваља убијати. О тој змији се чак рђаво и не говори. И вје-

рује се да ће неко из куће умријети чим се чуваркућа убије (36, с. 189). Истовјетно, дакле, вјеровање као код средњеамеричких Запотека.

Ево једног још бољег примјера. Код нас се често срета вјеровање, када двоје чељади из куће умре за кратко вријеме, да ће и треће у току те године умријети. Зато се коље пјевац и сахрањује са другим мртвцем. То се очевидно са пијетлом ради као са замјеном за треће чељаде (176, с. 127; 191, с. 287). У Старом Влаху и Санџаку ако пас завија кад лаје убију га. Тако ураде и са кокошком која „пропјева“. Не ураде ли то, вјерује се умријеће неко из куће. И ово је очигледно нека врста замјене.

Послије ових и сличних примјера, чини нам се да су потпуно неосноване сумње да код нас нема очуваних трагова тотемистичких вјеровања.

Досада је било говора о животињама као централном објекту пажње и поштовања неке групе и као о некој врсти култне својине.

б) *Значај и поштовање биља у кланскоме друштву*

Али људи не вјерују тако само о животињама. Исто тако се вјерује и за извјесне биљке. Човјек каткада живи од плодова извјесног дрвећа, исто као и који његов сусјед од лова неке животиње. Он од њега зависи. Послије смрти његова душа ће се вратити опет у то дрво.

Код старих Грка замишљао се божји стан у извјесном дрвећу и записима (11, с. 14).

Старогерманско племе Свеби вјеровало је да изводи своје поријекло од једне старе, тајанствене шуме, гдје су се они окупљали и приносили жртве (168, с. 30).

Стари Словени су такође поштовали шумска стабла (16, с. 2).

Са оваквим схватањем и вјеровањем свакако стоји и обичај код многих, па и европских (и наших) народа да се сади неко дрво на гробу покојника „да би душа могла да пређе у биљку“ (192, с. 62, 64). У нашој народној поезији често се каже да и само дрво или биље израста на мјесту нечије погибије или на нечијем гробу (бор, јабука, смиље, коприве). У народној пјесми „Бог ни ком дужан не остаје“ саопштава се како је Павловица покушавала да опањка и омрзне код Павла сестру му Јелицу, те како ју је овај растргао, везавши је коњима за репове. И, „гдје је од ње капља крви пала, ондје расте смиље и босиље“. Али, када је Павловица тако растргнута, „Гдје је од ње капља крви пала, ондје расте трње и коприве“ (165, с. 57—58). У једној народној пјесми из Македоније каже се да је на мјесту гдје је млада убијена изникла лоза винова (153, с. 117). За божуре се вјерује (на Косову, а и другдје) да су они изникли из крви (48, с. 52; 87, I, с. 12). По свој прилици из ове групе вјеровања јесте и вјеровање нашега народа у „сјеновито“ дрво (дрво у коме има каква сила која може и човјека да убије) (89, код сјеновит), као и вјеровање нашега свијета да је провлачење болесника подно жиле неког дрвета лековито.

Слична намјени дрвета на гробу јесте и намјена надгробног камена, за који, може се рећи, знају сви народи за Земљи. Наиме, његова је првобитна функција била да у себе прими и склони душу покојникову, исто онако као што се она склањала у дрво (192, с. 65—66).

— — —

Сви досадашњи примјери трагови су из онога доба када људи још нијесу познавали земљорадњу и сточарство.

Када су пак људи почели да припитомљавају извјесне животиње и да гаје извјесне биљке, код њих ће се измијенити не само начин прибављања средстава за живот већ и читав облик и начин живота њиховог. А, разумије се, и начин њиховог мишљења. Привредне околности и промјене измијениле су и схватања и вјеровања људска. Временом људи долазе и до приватне својине над стадима или земљом. Од тога доба актуелним и светињом може да постане и нешто друго, не само животиња или биљка. Култни објект отада може да буде и земља, сунце, киша или што друго, а у крајњој линији оно од чега једна група зависи. На том ступњу религиозна схватања људска полако ће пријећи од култа предака у култ природе (196, с. 81; 180, с. 54) па ће и религија добити аграрни карактер (како би земља дала плода да није сунца или кише?).

Али, и поред тих промјена преостаци ранијих друштвено-економских ступњева наставиће и даље да се одржавају, макар то било и у ослабљеном облику, макар и у симболичној форми.

Тотем, дакле, када је већ као такав био издиференциран, па било да је то животиња или биљка или што друго, не убија се (ако је животиња), не скрнави, не једе. Од њега се не употребљава ниједан дио. Забране у том погледу су врло строге. И само дирнути тотем, значило је изложити се смртној опасности. (А зар су тако строге забране у погледу неке животиње или биљке могле брзо и лако да се елиминишу из свијести људске?). Убија ли се ипак тотем, онда му се људи извињавају, моле га за опроштај. Аини, када ране или убију медвједа (којега сада не поштују као свога тотема), моле га за опроштај и тобоже изражавају кајање (188, с. 616) (и становници Филипинских Острва правдају се дрвету које су били принуђени да посијеку) (188, с. 155). Но људи не би ни могли убити (или посјећи) свога тотема да он сам на то не пристаје! Јасно је да је због таквих вјеровања тотем постао временом и патрон групе. Као што он припада једној групи, исто тако и група припада њему. Односна група се тотемом и обиљежава. То је знак и обиљежје и читаве групе, али и појединаца припадника те групе, јер су они дјелови њени. То је нека врста грба како групе као цјелине тако и појединаца из те групе. Појединци га себи тетовирају на кожи. У средини свога боравишта (логора), или, када се креће, на челу своје поворке, група такође има и носи овај свој заштитни знак. То је, дакле, нека врста првог обиљежавања и своје групе и свога подручја и себе самога, обиљежавање нечим што је читавој групи и свето и заједничко.

в) *Култ земље и преиначавање тотемског знака у међаш*

Падне ли табуо-тотемска забрана и на неки комад земље (а мало прије смо видјели да је под одређеним условима дошла на ред и земља да буде култни предмет људи), јасно је да су људи настојали да ту земљу некако и обиљеже. А како и на који начин обиљежити земљу?

Најприродније је и највјероватније да је парче земље најприје обиљежавано (јер је она тек касније дошла у ред светих предмета) ранијим тотемским знаком, оним што је сада у људским схватањима било потиснуто из првога реда, оним што је сада замијењено нечим другим, актуелнијим, али оним што се и даље упорно одржавало у свијести људи као нека (али већ помућена) светиња. Јасно је да оно што се дугим временом наталожи у свијести, као и у потсвијести, људској не може се ни лако ни брзо избрисати. Као што видимо, ранији централни предмет поштовања и пажње почео је да слаби. Опадање актуелности у стварном животу повукло је за собом, разумије се, и опадање култа тога објекта. А како је то, када и зашто било?

Познато је да економска база одређује све стране друштвенога живота (породичне односе, вјерске претставе и остало). Зато и у раним ступњевима људскога развоја, тј. у првобитној заједници, као уосталом и касније, одлучујућу улогу играле су производне снаге које су одређивале и њима одговарајући систем друштвено-продукционих односа, економску базу друштва, која условљава и предодређује друштвену надградњу. Код ловаца и сабирача природних плодова (гдје су неразвијена оруђа и гдје се јавља колективни рад) видјели смо како је било. Али, онда откада је почела земља да се обрађује и када је земљорадња почела да се јавља као најважнији и централни начин добијања средстава, ранији начини добијања средстава потискивани су и уступали мјесто овом новијем, уноснијем и сигурнијем. Због усавршавања оруђа сада је могућна и индивидуална производња. Ранија тотемска ознака отклања се из средишта свога боравишта (логора), зато што је она сада, појавом земљорадње, у привредном погледу потиснута у други ред. У први план се појавило нешто друго, сигурније и рентабилније. Отуда је и јасно зашто опада и поштовање према том ранијем предмету, који је то поштовање задобио и постао популаран у условима другачијег живота (лова и сабирања). Такав предмет једнога дана на радној земљи почеће чак и да смета. То с једне стране. С друге, овај предмет, односно знак, био је дотада познат и другим сусједним групама. Зато се он и почео прије свега стављати и истицати периферијом једнога подручја, ивицом онога комада земље који је обрађен и који је нада све и присвојен.

Али није сваки пут било и само тако. Старе светиње се нијесу свагда бацале у прикрајак. Овдје ћемо поменути једну појаву која се срета код нас, а која уствари и потврђује нашу главну мисао о централном предмету. Наиме, у неким нашим крајевима сеоски „записи“ могу се наћи и у средини села (око

којих се временом организује и друштвено, политичко, правно, просвјетно и економско средиште. На примјер у селу Врбовцу, у околини Смедерева, на средини села поред записа још у вријеме кнеза Милоша био је направљен сеоски кош, док је доцније ту подигнута школа, општинска зграда, црква, а сада и задружни дом. (Саопштење проф. д-р Војислава Радовановића). Нешто слично је било и у селу Остружници и селу Душанову (код Лесковца). Додуше, записи се по правилу налазе периферијом, сеоском међом, али их видимо и у центру насеља. Из тога се јасно назире онај стари принцип и историски пут генезе нашега међаша. Друго, и само „страшило“, које сада има сасвим другачију функцију него што ју је некада имао његов предак и претходник, ставља се и у средину усјева или торова, али и по периферији.

Када је, дакле, друштво почело све више да се ослања на приватну земљишну својину и када је радној и плодној земљи почела да се поклања највећа пажња, мјесто раније светиње (тотемског знака) сасвим природно нашло се негдје на периферији. Некадашњи економски а касније и духовни стожер једне групе претворен је у међаш посједа те исте групе.

На тај историски пут и настанак међе чини нам се као сигурно да опомиње етимолошки узет и сам израз међа, израз који је у основи својој заједнички свим ариским језицима (у латинском *media*, женски род настао је од мушког *medius*, у индуском *madhya*, грчком *mésos-messos*, келтском-галском *medio*, сачувано у имену *Mediolanum*, јерменском *mêj*, готском *medjis*, ирском *mide*, литавском *medis*, арбанашком *medze*, немачком *Mitte*) у којима се тај термин чува за ознаку „середина“, средњи, центар (4 код *med'a*; 15, *miedza*). Овај се израз јавља и код Маџара (*meczque, megye*), Румуна (*megie*), Финаца (*metsa*) и Летонаца (*mešs*). (169, с. 176, 183).

Овај се термин срета и у словенским језицима (старословенско *межда*, руско *межа*, чешко *meze*, пољско *miedza*, код Јужних Словена: *међа*, *меја* (154, код *medja*), *межда*, и то разумије се, са оним истим значењем као и у осталим индоевропским језицима: „середина“.

Из самог појма средина није било тешко доћи до појма међа, јер међа, тј. међашни знак, уистину и лежи на средини: између два комада земље, оно што је некада било баш на самој средини, а што је послје подјеле те земље дошло на границу и једне и друге.

Површно гледано на међу и међаш и из перспективе нашега времена мора се помислити да је то прије свега предмет са практичном намјеном: оно што има да обиљежи и означи ивицу нечије земље, да је одвоји од сусједове, а да је све друго што се јавља у вези са међашом касније надовезано. Али није тако. Улога тих, сада граничних знакова некада је била увелико мађиско-религиозна. Заправо то је био један дио њихова садржаја. Разумије се да је примарни садржај и саме тогему био економско-друштвени, а религиозно да је секундарно и касније. Али ми овдје полазимо од тотема као већ издиференцираног знака.

А ево шта каже о земљишној својини и међи Куланж: — Идеја земљишне својине постала је преко породичне гробнице. (187, с. 71). По његовом мишљењу религија је научила људе да присвоје земљу (187, с. 75). Земља, наиме, припада једној породици само привремено, док је та породица држи, иначе она за стално припада групи. На земљи се сахрањују нечији преци, а на њој ће се сахранити и потомци. Кућа, њива и њена међа временом су уједињени у једно (187, с. 76). Зато је међа временом постала неприкосновена као Бог. Дирати међу значило је исто што и дирати Бога. Етрурски закон говорио је у име религије овако: онај ко дирне или премјести међу, биће осуђен од богова, његова ће се кућа растурити, његова земља неће више производити плодове; удови кривца покриће се чиревима и распасти (187, с. 75). Стари римски закон каже: „Ко дирне међаш раоником свога плуга, да се и он и његови волови завештају подземним боговима“ (187, с. 75). Грађански закони, који штите својину, каже Куланж, свакако су дошли касније, јер је својину најприје штитила религија (187, с. 72).

Куланж је, како се види, пренебрегао најважније и најбитније у читавој овој ствари: економску подлогу на којој је религија као један од друштвених феномена и поникла.

Култ земље и неприкосновеност њених међа као трагове давнашњих схватања наших старих ми имамо очуване увелико у нашем народу и до нашега времена. Тако, земљом се наш човјек врло често куне, земљи се исповиједа (17, с. 3—11), њоме се лијечи. У нашим народним умоворинама земља се често претставља као живо биће, као лице, или као божанство. Зато се она обично и антропоморфизује (74, с. 14—17).

У неким нашим крајевима очуван је и посебан култ земље, а који се састоји у овоме: човјек који купи неки комад земље, он истовремено прима и извјесне религиозне обавезе уз ту земљу. Ево примјера:

У Јасици, код Крушевца, Величковићи још од давнина прислужују св. Агатона. Причају да је неко, ко је прије њиховог доласка у Јасику био власник те земље, славио св. Агатона, па су они уз земљу наслиједили и славу (27).

У селу Читлуку, у Бањи (источна Србија), породица Симинчани, старином је од Сјенице, а слави Св. Лазара и Св. Ђорђа. Стара им је слава Св. Лазар, а Св. Ђорђа су примили „на имање“ (80 с. 111).

У селу Бањици, код манастира Тавне (Бијељински срез), има људи који славе и по пет слава. То долази отуда што сваки комад куљене земље повлачи за собом и обавезу да се и слава ранијег домаћина те земље узме као преслава, служба, тј. као врста славе (саопштење д-ра М. Драгића).

У Ибарском Колашину познат је обичај да многе веће за друге имају по неколико слава. То отуда што је кућа у коју долази дјевојка (млада) која нема браће у обавези да слави и њену дјевојачку славу (славу по роду и земљи).

И у Моравичком Старом Влаху са купљеном или на поклон добијеном земљом прима се и обавеза да се слави слава те земље, односно њеног ранијег сопственика.

А познат је и готово општи обичај код нас да домазет, који често прима и презиме своје жене на чије је имање дошао, прими и славу њеног имања (130, с. 174; 87, II, 207; 162, V, 1162; 162, LIV, 346). Домазет задржи и своју ранију породичну славу, али мора да прими и славу куће у коју се настани. У неким крајевима, ако овај због сиромаштва не може да слави оба двије славе, онда барем сијече колач оној (слави) коју не може да прославља. Тада се по могућности прави и бољи објед, чељад се свечаније обуку и не иде се на рад у поље. И у Македонији домазет прима славу куће и земље на коју је дошао. Тако исто прима славу земље и онај што купи какву земљу. Зато каткада буде и на самој купопродаји погодбе о томе да нови власник треба да унесе у своју „мртвовечку книгу“ имена мртвих од бившега власника и да их помиње (182, с. 107—108; 181, с. 346).

У неким нашим крајевима славу, или барем неку врсту славе, имају и поједини (заједнички) потеси земље. Напр. у селима око Сремских Карловаца виногради једнога краја (махале) села прослављају и неку врсту заједничке славе (рецимо Преображење или Спасовдан). О тој слави сви удионичари у потесу оду изјутра тамо (у виноград), гдје се око дрвенога крста чита молитва, присутни се мало почасте и послѣје тога се разиђу. Таквих врста слава има и у селима око Крушевца.

Овим примјерима свакако да нијесу исцрпени сви примјери да у нас земља има извјестан култ.

Слава пак везана за земљу несумњиво је само христјанизовани стари култ предака, односно култ земље као хранитељице. Помињање о слави ранијих сопственика те земље у основи значи идентификовање, везивање и супстанцијално изједначавање земље и људи који на њој живе. То пак што се у тим приликама срета крст, молитва и слично, све су то касније примјесе, све су то слојеви каснијих прилика и услова. Слава је у овом случају, а и иначе доста стар обичај, узела под своје нешто што је много старије и од ње саме као обичаја.

Људска схватања далеке старине овдје су се очувала у вјерованјима и обичајима, а други пут ће се очувати у језику или којем другом облику. Узмимо напр. топографска имена: Маркова Шума, Иванове Ливаде итд. Таква су имена најчешће дошла по негдашњим сопственицима. Својина над земљом и облици те својине у прошлости су се мијењали (каткад и чешће), али се, ко зна откада, чувају баш та и таква имена везана за извјесно земљиште. Чувају се таква имена, као што се и слава везана за неко земљиште одржава, исто онако као што се брижљиво пазе и земљишне међе.

До сада смо се задржали, можда мало дуже, на тотемизму. Али то смо урадили због тога да бисмо показали да је код појединих група људских (кланова) заиста било култних и као својинских објеката и прије праве земљишне својине.

На први поглед мало чудновато можда изгледа да и прије земљишне својине може да постоји код људи нешто што је у крајњој линији претходило и међашу те својине. Но видјели смо да је клан и прије освајања и обраде извјеснога подручја имао своје видне ознаке, имао своје обиљежје и неку врсту култне својине. А то је био тотем. Под новим пак условима тотем је еволуирао и преиначен у нешто друго: у међашну биљегу и граничну ознаку нечије приватне земљишне својине. Тако је било уопште узето, а тако је било и код наших старих.

Поријекло својине

Како је стајало са појавом и развојем земљишне својине када знамо да у најранијим временима није било уопште и никакве својине?

У давној прошлости наше историје не само да није било земљишне својине и њених међаша већ није било ни личне својине која би се састојала макар и само од једнога предмета који би некоме служио као оружје или оруђе. Својина, ма у ком виду је имали, релативно је нова појава.

Код људи првобитне заједнице основа продукционих односа била је у заједници свих средстава за производњу. То је у основи одговарало карактеру производних снага у том периоду. Људи, ненаоружани и без икаквих техничких знања, били су упућени на заједничку одбрану, заједнички лов и све друге иоле важније послове. А заједнички рад води заједничкој својини на средствима за производњу. Ради ли се заједнички, онда се, законито, заједнички и троше произведена добра. Ту, дакле, још нема приватне својине, заправо ту је није ни могло бити, ако изузмемо личну својину над извјесним предметима (какво оруђе, комад одјеће и сл.). Но, када се почне све више примјењивати индивидуални рад на произвођењу предмета, онда ће се почети да јавља и присвајање (својина) тих предмета (91, с. 95).

Да је уистину тако било, ево нама блиских примјера, примјера са нашега терена.

И до нашега доба одржала се навика да неко од задругара у кући почиње све више да присваја извјесне (иначе задружне, заједничке) ствари те да на крају тим путем дође и до потпуног издвајања из куће и са покретним и са непокретним стварима. Природно је да се ово најприје дешава са оним предметима што поједина особа сама заради, што сама нађе или она лично добије на поклон. У области Ибра напр. када задругар (неке породичне задруге) у слободном времену (рецимо у недељу) пронађе рој пчела у шуми, он може да га не да заједници. То је његова лична својина. Разумије се, лијепим се и солидарним сматра да се то унесе у заједницу, али не мора.

Или, нађем ја рој пчела у заједничкој или нечијој шуми, ја само крстом обиљежим стабло у којему се рој налази. И, по

народном схватању, ко год послѣ мене рој буде пронашао не смије га дирати. Он је мој, јер ја сам га пронашао и обиљежио.

У Србији се раније „особина“ зачињала и од израде неког предмета (рецимо бурета) у времену када задруга не ради (109, с. 20).

У Херцеговини, сем од поклона и нађене ствари, особина се зачињала и од лова. Наиме, зими, у дане када се не ради, ваљанији и вјештији људи иду у лов на куне и лисице, те што улове то је лична својина дотичнога ловца „и овај од тога замеће особину“ (13, с. 228).

У новије вријеме и печалбари неће каткада да унесу у задругу своју личну зараду, већ је почињу сматрати својом личном имовином, иако су то зарадили док су били у заједници и док су били дужни да као чланови задруге привређују за задругу као цјелину.

Чест је затим обичај код нас да удатој одиви (кћери или сестри) родбина дадне какво марвинче, или се о свадби сабере нешто дара за младу. Ова то, по правилу, не уноси у заједницу, већ је то њена „особина“, коју она одвојено пази, даје на приплод итд.

Разумије се да су овакви случајеви повећавали индивидуализам појединих особа у задрузи, па је поред осталог и ово утицало на распадање наших задружних кућа на селу.

Но ми имамо и других и врло јасних примјера из којих се још очигледније види да се својина над нечим јављала у вези са радом.

Миленко Филиповић је на мноштву примјера и из разних наших крајева показао да са воћком у погледу својине стоји често сасвим другачије него ли са земљом или другим објектима својине. Тако, у Рами напр. појединац може на сеоској „мери“ да накалеми дивљаку или да засади и гаји воћку с које ће касније узимати плод иако земља није његова (184, с. 74). Око Нове Касабе (власенички крај) и Сребрнице ово чак може да се уради и на туђој, приватној земљи (184, с. 74). У Поречком крају (Битољска област) сељаци имају своје борове које засијецају и одагле скупљају смолу (155, с. 296). У околини Радовишта воће је онога који га је засадио, без обзира коме ће земља подно њега на диоби припасти (184, с. 98).

И по муслиманском баштинском праву могла је кућа или воће бити и на туђој земљи (118, с. 198). Зато би се могло помишљати да је ова појава к нама дошла посредством Турака. Али, свакако, није, јер ми из Хрватске XVI стољећа имамо вијести о томе да се нечији виногради налазе на туђој земљи. (О томе касније, у одјељку „Ограничена права на својој земљи“).

Као што се из ових примјера види, својина воћке се не везује за земљиште на којему се налази. Отуда се, по народном

схватању, воћка може, независно од земљишта на коме се налази, давати у наслеђе, продавати, поклањати. Воћка, дакле, засађена, накалемљена и уопште одњегована, припада ономе који ју је и подигао.

Ови, као и други слични, примјери очувани у нашем народу живо показују да се приватна својина доиста појавила и развијала нужно и законито у вези са личним радом. Када су усавршена оруђа и унапређени методи рада, онда је било и могућно појединачно радити дотада теже послове. Ово је и основни узрок јављању приватне својине с једне и распадању родовскога друштва с друге стране. Индивидуални рад и учинак, природно је, повлаче за собом и индивидуалну својину. А овакве појаве, дотрајале и до нашега времена, трагови су онога доба и менталитета када се тек почиње издвајати и уобличавати приватна својина из заједничке.

Нема ли пак својине у земљишту, разумљиво је да не може бити ни говора о каквим границама или међама ни међу појединим сусједним заједницама и групама, а још мање међу појединим породицама (које су, уосталом, у нашем садашњем облику релативно новија творевина). У том периоду су и многе друге ствари и појаве код људи биле другачије него данас. То је период када није било посједника и велепосједника с једне и безземљаша с друге стране.

Али и за тај период морамо претпоставити да је било међу сусједним групама ипак извјесних граничних појасева. Не, разумије се, граничних и посве одређених и прецизних линија, али ширих граничних подручја морало је бити. Ти гранични појасеви свакако су били и лабави и доста помични. То због тога што су се сусједне групе сукобљавале и потискивале једна другу. У својим настојањима да дођу до лова и плодова (до средстава за живот уопште), поједине групе, у периоду ловачко-сабирачког номадског живота, крећући се из области у област, као да су собом преносиле и та своја подручја. Уколико је нека група била већа и снажнија, она је свакако имала и требала већу територију. Због тога су и гранични појасеви тих области које су притежавали поједини колективи (макар то било и повремено или привремено) бивали помични, нестални и непрецизни. Овдје се може учинити извјесно упоређење са стањем из времена и услова нашег племенског живота и комунских планина, око чијих је граница бивало дуготрајних и крвавих размирица.

У периоду робовласничког поретка темељ продукционих односа јесте својина појединаца над средствима за производњу. Такви продукциони односи у суштини одговарају стању производних снага тога периода. У том периоду људи су употребљавали метал, обрађивали земљу, држали стоку. Ту више нема заједничког и слободног рада. Отада, дакле, имамо посла са приватном „парцелном“ земљишном својином („отада је искључен развитак друштвених производних снага рада, друштвених облика рада“) (100,

с. 699) и са све брижљивијим омеђавањем радне и плодне земље. У томе периоду ће се, дакле, издиференцирати и умножити међе посједа, или, још боље рећи, личних и приватних посједа. Још тада су међе добиле ону исту функцију коју имају и у наше доба: да означе и штите земљишну својину.

Све, дакле, до варварства (до средњег ступња његовог) приватне својине над земљом није било. Прије тога доба стално богатство састојало се, како каже Енгелс, од „куће, ђођеће и накита, алата, чамаца, покућства“ (60, с. 47). Колико се пак у том периоду може говорити о кући и покућству, то је друго питање. Но, када су људи већ имали извјесних предмета својине (оружје или оруђа), они су све лакше почели и да долазе до средстава за живот. А то су биле баш оне пукотине које су и почеле да разарају раније навике: подједнака расподјела заједнички уловљеног или сабраног. Изричити случајеви се помињу код Алеута на крајњем сјевероистоку Азије (131, с. 22), па и код наших сусједа Арбанаса (47, § 404): да се ономе ко први погоди дивљач у заједничком лову даје на расподјели и неки дио више него осталим учесницима у лову.

Све, дакле, донде докле није било могућно помоћу метала, запрежне стоке и другог индивидуално радити земљу, донде је земља и била заједничка и рад обављан заједнички. Приватна својина је почела углавном од појаве сточарства и земљорадње. Најприје је и земља, исто као и стока (60, с. 47), припадала групи, генсу, а никако и појединим породицама. То ће бити тек касније. Земља је првобитно давана кућним заједницама и тек на крају појединцима, и то свакоме најприје само за извјесно вријеме, па ће је тек касније ови посве присвојити и она ће им постати наследном својином (60, с. 146, 149). Да је тако било и код наших старих видјећемо касније.

Када су поједине породице почеле добијати земљу и чак наследност над њом, то је било истовремено и распадање родовске заједнице. Поједине породице су стале потпуно самостално да привређују и живе.

Са појавом индивидуалне производње и учвршћивањем приватне својине почеле су ницати и нове, дотада непознате, друштвене установе, међу којима посебно мјесто заузимају земљишне међе. У вези са поновним ограничавањем и обиљежавањем својинских посједа, последице поплава Нила, у Египту се од најдавијих времена појавила и развила геометрија као једна од неопходних практичних наука (106, с. 20).

Земља је, барем у многим крајевима, почела да постаје главним ослоном опстанка људи. То је с друге стране стварало потребу видног означавања својине (међашима), и то баш земљишне својине, на којој је читаво друштво стало да се изграђује и живи.

Земљишне међе, онакве какве их ми данас имамо, углавном су и настале и издиференциране у вези са прецизнијим издвајањем земљишне својине. А јасно је да је било онолико облика међа, обичаја и другог у вези са њима, колико је било и својинских облика („јер су својински односи и материјални услови одређивали друштвене односе“) (100, с. 709).

Земљишни својински облици код нас, значај земљишних заједница, распадање њихово

а) Облици земљишних својина

Код нас одавна има неколико облика непокретне својине (сеоске, братственичке, племенске, приватне) или их је барем доскора било. Наравно, у једном крају немамо и све те облике, али у разним крајевима они су се доскора упоредо један поред другог налазили. Начин искоришћавања као и обрада и омеђавање тих својинских облика често су били неуједначени. Ако бисмо хтјели да учинимо, ма и површан, преглед историског развоја земљишне својине код нас, ми за то немамо довољно података, или, боље рећи, немамо довољно података за најраније доба. Али, и на основи онога што знамо, може се рећи да су наши стари у вријеме насељавања на Балканском Полуострву живјели у племенској демократији, те „да су све послове радили заједнички“ (164, с. 3).

Код наших предака земља је припадала сеоској општини, односно роду, јер се род и село у нашој раној прошлости умногоме поклапају. Кадлец каже да је свакако било и помало земље око куће у породичној својини, док је остала земља била сеоска. Та је земља заједнички рађена. Плодови са ње дијељени су према уложеном раду појединих породица. Временом поједине породице почеле су добијати понешто земље на обраду на извјестан рок, али је право својине и даље остајало код општине. Када би истекао тај рок, земља је наново дијељена и свакако у другачијим размјерама, јер су се неке породице повећавале а неке смањивале. Уосталом, овако периодично додјељивање земље одржало се било код Руса све до најновијих времена, у оним селима гдје се чувао такозвани „мир“, тј. земљишна општина (86, с. 70—71).

Оваквог периодичног смјењивања на радној земљи било је и код других старих народа. Није то била никаква особеност словенска. Тако су радили и стари Илири. Тога је било и код старих Германа, за које Тацит саопштава да „земљу мијењају сваке године“ (168, с. 20).

Временом ће се из тих радних дјелова, најприје привремених, издиференцирати приватна земљишна својина, али ће и даље као општинска земља остати она под шумом и пашњацима: селина или комун (občina — чешко).

Шта то значи? То значи да наши стари приликом насељавања на Балканском Полуострву, а свакако за извјесно вријеме и

послије тога, нијесу имали издвојену приватну земљишну својину. Временом појединци присвајају поједине дјелове од заједничке земље, али знатан дио земље остаје и даље заједничким (сеоским или племенским) и, као такав, одржавао се све и до нашега столећа.

Но, некако одмах послје насељавања наших старих на Балканском Полуострву, почео је и код њих да осваја нови друштвено-економски поредак: феудализам. Наиме, земљу су присвојили: владар, феудалци и црква. Из XIV столећа имамо података о томе да поједини наши манастири држе по неколико десетина села (Бањска око 70, Дечани око 40). Примарно право над земљом тада је имао владар, а секундарно је било онога који ју је радио. Цар је на примјер имао пола жира са свачије земље (46 §. 190). Првобитно су и планине владару припадале.

Али, и поред таквог својинског система, у том периоду било је и приватне својине над земљом. То је била баштина, о којој говори и Душанов законик (46, §. 174). У неким повељама Средњег вијека помињу се поред баштине и „купљенице“. Можда је ово издвојено помињање чињено због каквих правних разлика, док ми знамо да су сељаци и „са баштином и са купљеницом“ уступани и завјештавани манастирима (127, с. 640, XVIII, 700, VI).

С друге стране, и поред овлађивања феудалног поретка у Србији Средњег вијека, остало је и земљишних заједница. Особито је било пространих заједничких пашњака. У споменицима тога времена често се наглашава да пашњаци припадају жупи те да сва села дотичне жупе имају права да их користе. И забрањује се прелаз стоке села једне жупе у пашњаке друге жупе (46, § 74 и 75).

О врстама и облицима међа између села и жупа ми из тога времена имамо података, и о њима ће бити говора. Али само о врстама и облицима. Других етнографских података није сачувано. О међама пак приватних комада земље немамо никаквих података.

Овакво стање земљишне својине код нас затекли су Турци. Они ово стање у основи нијесу измијенили, сем што су права владара, властеле, баштиника и цркве пренесена на њих саме и на цамије. Додуше, по тадашњем исламском систему сва је земља припадала Богу и цару, а цар је само додјељује на уживање. Земља манастира није сваки пут узета. Појединим манастирима она је и даље остављана, наравно уз извјесне услове. То се јасно види из сачуваних фермана којима сам султан забрањује спахијама, уменима (скупљачи данка) и другима да присвајају земље манастира Дечана и да од овога манастира траже икаквих дажбина, јер он уредно плаћа годишње одређену суму новаца (75, с. 39—44).

Међутим, доласком Турака стање просјечног земљорадника у нашој земљи није се измијенило. Он је и даље остао у великом броју да ради земљу коју је и прије радио. А јасно је да је неко

и Турцима требало да ради земљу, ако су хтјели да имају користи од ње.

Но у каснијим стољећима владавине Турака нашим крајевима почело је да настаје и ничије земље. То због исељавања становништва, епидемија или којих других разлога. Мјестимично пак, зато што је наш свијет био упућен на самог себе, наново ће се створити извјесни заједнички својински земљишни облици и ондје гдје су ови били већ нестали. Регенеришу се племена, а са њима ће се појавити и племенски комуни, којих је било све до нашега времена у оним крајевима гдје су се племена одржавала. Али, и без тога, заједничке земљишне својине непрекидно је остало у нашим земљама све од досељавања наших старих па до најновијега доба. Сада ћемо изнијети један, сасвим сумаран, преглед из којег ће се видјети да је колективне земље код нас било све до наших дана.

Заједничке земље у нас иначе се разнолико називају. У Србији се најчешће каже утрина, у Босни урија, у Херцеговини мера, Црној Гори комун. Поред ових чују се и изрази: испаша, селина, испуст, потес као и: удут, атар, синор или како другачије. Ове заједничке земље су се каткада и врло организовано заједнички и користиле. Тако је било на примјер са бачијањем у тимочким планинама или са заједничким риболовом на Скадарском Језеру.

Ужичка Прна Гора доскора је имала комунске, али и ничије земље (135, с. 11), зато су досељеници, усељавајући се у овај крај, несметано заузимаху од те „пустахије“. И, разумије се, породице које су раније долазиле и које су биле јаче захватиле су и бољу и плоднију земљу. Сем у земљи овамо је раније било заједничке својине и у млиновима и ваљавицама (135, с. 12).

У Ваљевској Тамнави брдска села имају заједница у шуми и паши (жиру) (134, с. 421). Овдје има и цематских својина у земљи, млиновима или каменолому, док растурена села имају и неко парче заједничке (ограђене) земље на неком погодном мјесту, гдје се држе састанци, молитве, сабори (134, с. 420).

И у Доњем Драгачеву раније је било доста заједничке земље: заједничке за више села, за по једно село или пак за поједине цемате (дјелове) села (61, с. 26), док се приватна земља углавном налазила око кућа.

У области Ибра удаљене земље и оне које служе за испашу заједничке су (71, с. 570).

У Колубари је раније било неколико облика земљишне својине. Држава је држала шуме, а црква је још од Средњег вијека имала и држала своје земље које је давала напола или под трећину (133, с. 406). Било је и општинске земље која је настајала од земље отсељених или изумрлих породица, од поклона или куповине (133, с. 407). Сеоске заједнице састојале су се и у шумама, испустима, камењарима. Било је и цематских комада земље (133, с. 408). За породичне заједнице или „комуне“ кажу да су постале

од задружне цјелине, да се не дијеле и да се углавном скупају код досељеника из Дробњака (133, с. 409).

У Шумадиској Колубари такође је било заједничке земље, незаузете и необрађене (и она се називала: утрина, потес или синор (142, с. 86).

И у Гружи је било, поред приватне земље, и заједничке, „утрине“, како су је овамо звали.

У Пољаници и Клисурској земљи која је даље од куће, тешка за рад и спореднијег значаја, остала је и даље заједничком. Ако се стизало, она је заједнички и обрађивана. Отуд јој и име „заједница“. У овој области заједницом је настајала и земља за коју би се удружили по двојица да је боље одбране, или да би је заједнички искрчили (122, с. 40—41).

У Темнићу сеоских заједница има тек погдјешто у шуми (102, с. 257—258).

И у Лепеници је сеоске земље било мало и она је већином била под шумом (152, с. 83). На неким мјестима и по неколико села имају заједничке шуме (152, с. 84). То значи да су раније и шири комплекси земље били заједнички.

У Крајишту и Власини такође има сеоских заједница у шуми и паши. Сеоску пашу зову „сеоска мера“ (123, с. 68). Ливаде у Блату, ближе центру, нијесу издијелене. Кад се може косити, коси ко стигне, али се обично практикује да сваки може косити према средини Блата само у правцу своје ливаде (123, с. 69). И овамо има „заједница“ породичних, које су таквима остале због удаљености и неплодности, а има и заједничких породичних воденица, које остају заједничким и пошто се све друго издијели (123, с. 70, 71).

Села у Заглавку, особито горња села, имају још својих заједница: утрина или синора (163, с. 12).

И ресавска села имају својих заједничких поља (паша), заједничке забране, планине, шуме. Има их нарочито у Горњој Ресави. Заједничка поља овамо се зову: утрина, општина или баталија (103, с. 120). Раније је овдје било и махалске својине (103, с. 123), док је у старини овдје било много више заједничке земље него приватне.

У Белици је такође било заједничке земље (баталија или пустахија), коју је пашом користио како је ко могао, или се она давала у закуп: за испашу или обрађивање (104, с. 18).

Како се види из овог кратког прегледа, ми смо доскора у Србији (шире узето) имали земљишних заједница. Но ми немамо података и о њиховим међама, као што имамо о њиховом искоришћавању.

Земљишних заједница било је и у другим српским крајевима наше земље. Гдјекад и боље одржаних него у самој Србији.

У Билећким Рудинама пашњаци у сеоском атару, који каткада имају и шуме, зову се „мере“ (38, с. 698). Стока једнога села не смије прелазити у пашу у удут другога села (како смо ви-

дјели, тако је било и у Средњем вијеку). Заједничку, пак, сеоску земљу користи колико ко треба и може. Особито пашњаке.

У Шуми, Површи и Зупцима (Херцеговина) у приватну својину (акар или милће) спадају оgrade, гувно, виногради, башче и оранице (њиве, долови, чаири, крчевине, лазеви), остало је сеоска својина или мера, која свима служи (56, с. 1123). Занимљиво је затим напоменути да у селу Корићанима (Босна) одавна постоји сеоска шума. По традицији, њу је неком њиховом претку даровао сам султан Мехмед II Освајач, па то потврдио и ферманом. Но једном од потомака тога добитника Турци су хтјели пошто-пото да узму ту земљу. Он оде у Цариград, поново доби ферман, али, да га не би изгубио, даде га себи на леђима утетовирати, па се тако врати у Босну (144, 2-VII-1937).

Планина Бјелопавлића у својим вишим дјеловима је племенски комун, док је у нижим издијељена у сеоске комуне (200, с. 252). У најновије вријеме ови нижи, доњи дјелови планина или оселине издијељени су и заједничким су остали само млинови (200, с. 253).

У Братоножићима више нема племенских комуна, јер су им ови отети од других племена (особито од стране Куча) и јер су ови издијељени на сеоске комуне, који се овамо подударају са братственим комунима (63, с. 520—521).

Код Куча још постоји племенски комун („планина“), затим братственички и сеоски, поред приватне својине (62, с. 228). Братствени комуни се и овдје често подударају са сеоским (оселина или вакам) и они су дјелови негдашњег племенског комуна. Наиме, својевремено је настојало свако братство да захвати што више племенске земље, те су још у XVIII стољећу овамо постављене међе оселина и опште кучке комунице. Отада свако село има видно омеђену (међницима) оселину (62, с. 231). Понека села су овамо раније правила и заједничке ублове, а крајем прошлога стољећа за читаво племе Куче био је направљен заједнички млин, и то од новца који су Васојевићи платили Кучима као „преступнину“ за неке штете (62, с. 233). Па и сам термин „комун“ нека врста је фосила ранијих прилика и збивања.

И у Пиперима је до прије 40 година било више заједничке него приватне земље, а која се углавном састојала од племенских и сеоских комуница (64, с. 273—274).

У равној Зети и поред Скадарског Језера има лугова обрадних врбама и пашом. Све су то раније били сеоски комуни. Тако и поља око Цијевне (85, с. 403).

Села Црногорске Крајине исто тако имају своје земљишне комуне (83, с. 126).

По Боки су прије постојали и племенски и сеоски комуни. Овамо је комунском постајала земља изумрле и протјеране породице, као и земља за коју суд не би могао посигурно да утврди коме припада, те она које би се неко село одрекло у корист комуна (116, с. 208).

У Дробњацима све до најновијих времена постојали су комуни у шумама и ливадама. Комун је могао сваки удионик да користи колико је хтио (171, с. 398).

Како видимо, у свим српским крајевима, каткада и до нашега доба, било је колективних земљишних посједа (племенских, сеоских или које друге врсте). А шта то значи? То прије свега јесте потврда да је таквих заједница било код нас још у најранијим стољећима Средњег вијека (о чему, уосталом, имамо и писаних потврда), те да су се оне кроз више стољећа и разних мијена непрекидно одржавале. Откуда иначе у разним нашим крајевима скоро истовјетне појаве? У Србији, која је за последња два стољећа добила знатан број новог становништва, придошљака са разних страна, овај се облик својине дјелимично могао да појави и у новије вријеме. То због тога што је овакав облик својине добро дошао и најбоље одговарао датим условима, а и што су досељеници донијели и осјећања и склоности из својих дотадашњих боравишта ка оваквим установама. За Колубару се и помиње изричит случај да се „комуна“ одржавала баш код становништва досељеног из Дробњака (133, с. 409).

Уосталом, колективни земљишни посједи нијесу неки наш и чисто српски специјалитет. Њих је било и раније свуда по Балканском Полуострву. Код Македонаца су одржавани све до најновијег времена (172, с. 431—432; 138, с. 420—421; 181, с. 221), док се код Арбанаса и данас у велико чувају (47, §§ 223—224; 84, с. 42).

б) Значај земљишних заједница

Раније, док је обрађене земље било мање и док се претежно живјело од сточарства, заједничка земља је за појединце имала већи значај него њихова приватна. Зато је заједничка земља упорно и брањена од сусједа. У вези са тим израстале су уредбе (обичајно-правне) и изграђивало се не само јавно мишљење већ и менталитет људи. У таквом времену била је потребна и развијена солидарност. Отуда су овакве врсте својине имале и функцију одбране од људи ван те заједнице и од усељавања (26, с. 45). Границе заједничких пашњака у прошлости често су обиљежаване главама, односно гробовима. Око тога су гинула и једновјерна и блиска браћа. И сада се познају горобови Пипера и Ровчана на Маганику, Васојевића и Куча на Комовима, Васојевића и Климената на Врмоши, Шекулараца и Руговаца на Јаворку и по Глођији итд.

Ако је неки спорни појас земље једна страна чешће користила (пашом или косидбом), онда је она и самим тим истовремено и стицала и потврђивала својину над њим. Још ако би се то крвљу потврдило, онда утолико прије.

За сточара су били потребнији пашњаци од радне земље. Зато су они каткад стварани и од приватних имања, само ако је за њима била велика потреба (181, с. 322; 29, с. 128; 26, с. 45). Иначе појам планина и испуст код нас нема сваки пут и географски

смисао, али свагда има привредни. Пашњаци могу бити и у равници и низини, а они су испуст и планина. Такав се случај и сада види у приобалским крајевима око Скадарског Језера.

в) Права у земљишној заједници

Заједничку земљу, одмах човјек помисли, користи како ко може и колико хоће. Са пашњацима је углавном тако. Али није у сваком крају у том погледу једнако.

У Билећким Рудинама право коришћења сеоске земље има свако ко год држи радну земљу, без обзира да ли се он скоро населио или је само купио од сеоске земље а није се ни населио. (38, с. 701—702).

У Кучима право у племенском комуни не добија се лако. Тек ако неко купи цјелокупно имање од којег племеника он стиче и то право (62, с. 228). Право у комуни овамо се не може издвојено отуђити, али комунски дио земље неко може и касније да ужива иако се иселио из племена (62, с. 228). Тако Биочани, који су пресељени с Косора, имају и даље на Косору дио у оселини. Тако и Поповићи и Ивановићи, исељени с Медуне и Фундане у Дољане, имају са овима заједнички комун у Какарицкој Гори (62, с. 232). Врати ли се отсељени кад-тад, или његово мушко потомство, у стари завичај, он опет има права у негдашњем комуни (111, с. 117).

Шекуларци (Горње Полимље) продали су прије 15 година неке комунске шуме (не и земљу). Новац од продате шуме издијељен је на равне дјелове, с куће на кућу, па је дио остављен и онима који су се скоро иселили из Шекулара, али чији је дио у комуни остао непродат. Код Хота (северна Арбанија) дио у комуни није се никако могао продати. Али, врати ли се отсељеник натраг он опет добија старо право у комуни (84, с. 42).

У Дробњаку, гдје сада има само сеоских комуна а доскора је било и племенских, што се види по томе да и по неколико села имају заједничке комуне (171, с. 397), није било лако доћи до права у комуни. Да би неко то право добио, морао је да се назове Дробњаком, да узме њихову славу (Св. Ђорђа), а своју да окрене на преславу и могао је, на концу, да се усели у племе само уз јемство некога од племеника (171, с. 403—404). За улазак у комун (за удионика) требало је одобрење села и ономе који би купио читаво имање у неког сељака, иначе село може таквога и касније истјерати са земље, пошто му је отплати (171, с. 405). Са домазетом је другачије стајало. Он је, чим прими презиме и славу своје жене, добијао и право у комуни (171, с. 404).

Како видимо, што се тиче паше, сваки удионик у комуни има права да је користи како најбоље може.

Са шумом у комуни често стоји другачије. У непосредној близини своје радне земље шуму гледа свако да очува, иако је ова комунска. Ту човјек каткада брани и пашу сеоској стоци. То је право понекад и обичајима предвиђено. Тако у Херцеговини човјек прибранајује онај дио земље у селини са којег се вода

стиче на његову њиву (38, с. 701). Ту човјек може, с пристанком села, и да обради парче мере, али, ако то уради без одобрења села, сељаци му могу разорити ограду и усјев уништити (38, с. 702). Село ће то да уради и онда када је ово дотични урадио са знањем и одобрењем власти. Ако село неком допушта да обради дио селине, онда то најприје ради са оним што припада његовом „илаку“. Илак је дио земље у мери који је захваћен правим линијама које полазе са крајева нечије обрађене земље, а у мери се састају под правим углом (38, с. 703). Понегдје се ово земљиште назива и ступом (39, с. 42). Како видимо, илак је неки прелаз из колективне у приватну земљишну својину.

У Дробњаку може неко да покоси парче комуна, може и да га засије, али ако то не огради љетину му нико не чува (171, с. 398). Може чак неко и кућу да направи у комуну, по селу одатле може да га уклони. Јесте да он има дио у комуну, али се не зна гдје се тај дио налази, зато он и не може сам да га присваја (171, с. 396).

И у Пиви је као у Дробњаку: може у комуну неко да коси, прави торове, да прави чак и савардаке, али се застално не може тамо населити (173, с. 429).

У Гатачком Пољу јавља се занимљива врста заједничке својине. То је „јагма“ и она се састоји у овоме: када је вријеме за косидбу, оде из сваке куће једнак број косача, који почну са разних страна да косе ту заједницу и, шта ко покоси (ујагми), то и опласти, и то је његово (39, с. 43; 40, с. 396). Тако је и у Ливањском Пољу: сјенокоси су заједнички, сеоски, али трава је онога који је покоси (26, с. 39).

У Гатачком и Невесињском Пољу сјенокоси се јављају у особитом облику заједничке својине. Наиме, сјенокос који се купи или на диоби остави заједничким, издијели се на једнаке дјелове, па да не би неко добио више а неко мање, дионичари се измеђују сваке године на појединим дјеловима. Колико је дионичара толико је и дјелова, па свако од њих обрађује сваке године други дио „на пријеступ“ (40, с. 396).

Унеколико сличан овој појави био је раније обичај у Поморављу (околина Алексинца), када би отац одвојио синове само кућом, а управу над земљом задржао и даље сам. Он је синовима последије тога давао на уживање поједине дјелове имања „и то ове године на једном, друге године на другом мјесту“ (79, бр. 4, 1885 г.).

И у Рудинама су такође занимљиви својински односи, и то у т.зв. „ирадној“ земљи. Примјер: задруга се издијели кућом, стоком и стварима у породице, које стану засебно да живе, засебно да плаћају порез итд. док им земља остаје и даље заједничка и неподијељена (38, с. 708). Таквих случајева, каже Дедијер, има у сваком селу у Рудинама. Род са тако неподијељене земље дијели се према чељадима; ако је пак подијељена земља само у селу а не и у брдима, онда се род са те земље (заједничке) дијели на онолико дијелова на колико је издијељена земља

у селу. У таквим приликама сваки одрасли мушкарац мора да ради. Овакви случајеви повлачили су се и по 15 година. Зотовићи у селу Домашеву, одавна имају тако издијељених њива за које се управо и не зна ко их стално обрађује. Обрађује их и љетину скида онај ко стигне али оне често остају и необрађене. Но то су обично удаљене и неплодне њиве (38, с. 711—712).

2) Село и његове међе

У прошлости село је код нас било не само економска већ често и сродничка заједница. Донедавна се у неким нашим крајевима подударао појам села и братства (то смо видјели нарочито за црногорске крајеве). То је умногоме и природно: да једна сродничка група има и заједничко насеље, и економске интересе, и култове и друге одлике.

За Билећке Рудине Дедијер саопштава да су међе сеоског удута ограничене појединим стијенама (камен станац или комад окресаног камена) које су обиљежене знаком крста или полумјесеца (38, с. 698). Шта значи ту крст и полумјесец? То значи да су нове, касније религије стављале свој печат на један предмет који је и прије тога уживао извјесно поштовање. То су, дакле, трагови разних епоха, исто онако као што на нашем „старом народном знаку“ (двоглави орао с крстом и оцилима) имамо орла, оцила и крст, амблеме разних друштвено-историских периода (тотемска, земљорадничка, хришћанство).

Раније се код нас селом сматрало свако насељено мјесто, па макар то било од једне или двије куће (189, с. LXII; 82, с. 394; 78, с. 185).

Сеоске међе (првобитно су то биле истовремено и родовске) код нас су одавна и доста брижљиво постављане. То из више разлога, а бесумње је најважнији економски: да би се организовано и што боље искористила земља као главна производна основа. Али у Средњем вијеку међе су код нас обиљежаване не само из привредних разлога већ и из правних. Наиме, село је као правно лице, као странка и субјект одговорности по прописима Средњег вијека, имало да плаћа штете које би се десиле у његовом атару, само ако се кривац за то не би пронашао (46 § 205). Али, ово није била нека наша особеност. Такав се пропис срета и у другим старим законима, на примјер у Хамурабијевом у § 23 (195). Село као цјелина имало је да се „распе“ ако би се у њему нашао крадљивац, разбојник, или златар (46, § 145 и 149). Средњевјековно село је затим имало пред владаноцем, феудалцима, црквом, путницима итд. и других обавеза и дужности. Отуда и стално истицање сеоских међа. Када се помињу (у повељама) села и људи из тих села, онда се готово редовно уз то помињу и међе тога села, његове планине, засеоци, виногради, њиве, дубраве, воденице, паше, сјенокоси, лугови, воде, зимовишта, панађури, ловишта и други објекти (уколико их је било) који томе селу припадају.

Брижљиво набрајање објеката на сеоским међама и свега онога што томе селу припада вјероватно стоји у вези баш са бројним обавезама и дужностима тих села према ондашњим властима. Уосталом, и властима и администрацији било је лакше општити са једном тако јединственом и организованом цјелином него ли са збиром бројних, разнородних и разноврсних јединки. Наше село Средњег вијека јавља се, дакле, ако не у родовској-крвној повезаности (као што је то често био случај код образовања села на извјесним одређеним привредним подручјима), а оно барем у друштвено-економској. Административне власти, само ако им је то ишло у корист, користиле су сеоске и економске и друштвене установе, па их као такве и подржавале.

И у вријеме Турака село је остало да живи умногоме по старом. Штавише, тада су села дошла у положај да су стала са више самоуправе и самосуда да се сналазе. На концу, и турска је администрација била гломазна. И њој је наше село, као организована заједница какву су Турци затекли, била и добро дошла.

Познато је да су и Турци третирали село као правно лице: глобили га за пљачке, паљевине и слично (утолико прије ако се кривац не би пронашао (147, с. 460). Нађе ли се, на примјер, мртав човјек у атару некога села, Турци су од тога села тражили крвнину. Вук Караџић пише да су Турци каткада крвнину тражили и за човјека који је умро природном смрћу, који би се смрзао, пао с дрвета итд. на нечијој територији (89, код крвнина). Отуда и случајеви, да би село избјегло плаћање крвнине, да се мртавац преноси и пребацује и „преко десет атара“ (146, с. 86; 147, с. 460; 107, с. 190), или да се село одриче неког земљишта (145, с. 176). А плати ли неко крвнину тако, он касније полаже право својине на односно земљиште, које дотада и није његово било (26, с. 60).

Село је, па било да је сродничка група или не, само рјешавало своје локалне ствари. Оно бира своје власти и претставнике, умирује завађене, истјерује, или чак убија, неваљалце из своје средине (50, с. 405—407; 54, с. 267—273). Странцу се каткада и не да населити у свој атар. На примјер, сељаци села Глумча, у околини Ужичке Пожеге, Златиборцима су, који су овамо куповали земљу, брали љетину и чинили разне сметње све док се ови нијесу оканили својих њива (158, с. 52).

У прошлости села су по Србији и ограђивала своје атаре (или барем радну земљу: потесе). Шуме Малог Мокрог Луга, села до самог Београда, биле су ограђене све и до нашега стољећа (113, с. 402). Понекад су биле ограђене само радне земље са кућама, а гдјекад су биле ограђене и махале једна од друге. У таквим случајевима сељаци су имали своје дјелове оградe које су морали да одржавају. И, провали ли стока на неком дијелу оградe и учини штету, одговарао је онај на чијем се дијелу то догодило, а не онај чија је стока (саопштење проф. В. Радовановића). Ове су се оградe звале „царина“. Отуда понегдје и топографска имена баш у том облику („Царине“, „Ограда“, „Ограђе“ итд.). За путеве и за

потребе сељака на овим оградама остављан је потребан број вратница које су се тврдо затварале (190, с. 274—275; 81, с. 291; 132, с. 10; 107, с. 199; 133, с. 410; 141, с. 88; 55, с. 35).

Село затим има своју славу. Оно заједнички диже литије и тада обилази свој атар. Само свој, разумије се, јер крстоноше по правилу не смију да прелазе међе свога села. У Грбаљском статуту и стоји да крстоноше без дозволе не смију ни закорачити преко земљишта својих сусједа (34, § 82).

Село као колектив заједнички се брани и од болести. Наиђе ли каква епидемија село се „заоре“ (или оборе) једном браздом. То је уствари више симболичка него ли и нека стварна ограда. Оборивање села обично врше браћа близнаци са воловима близнацима, и то у глуво доба ноћи (117, I, 334—335; 87, I, 67; 32, II, с. 191—192; 31, XIII, с. 152). Ово се каткада ради и онда када на неком мјесту треба засновати ново насеље. Ово симболичко ограђивање или „опасивање“ свакако има апотропејски карактер (42, с. 112).

Но сеоске међе, и уопште међе заједничке земље, код нас су у прошлости често помицане. Ојача ли једна страна, она тада обично и размиче своје границе; прими ли једна страна другу вјеру (особито ако се ради о вјери повлашћених), она то опет ради; наиђу ли политичке промјене, то се такође ради. Или се пак једна страна у спору око међа криво закуне. У новије вријеме сеоске међе су почеле све више да кривудају и због тога што су појединци са једне стране куповали земљу и са друге стране (границе, међе) и што је село као организација (у оном ранијем смислу) умногоме престало да постоји (82, с. 474). Негдашње село, дакле, које се поклапало са родом и које је имало много шта или готово све заједничко (и економију умногоме, и одбрану, и култове итд.) данас више као такво не постоји нити у родбинском, нити у правном, нити у економском погледу. Разумије се, овдје се изузимају данашње радне сељачке задруге и друге сличне организације. Село као негдашњи вишеструки колектив углавном се распало. Родови и племена још прије. Заједничке земље су уздуж и попрјеко издијељене. На то нас одмах опомињу међаши разноврсних облика често постављени и врло близу један другоме. Раније сеоске светиње и међе раздробљене су у приватне. Али остало је ту и тамо трагова од ранијих времена.

Када је и због чега настало ово распадање ранијих сеоских (а и братствених и племенских) колектива? Док је наш свијет живио при натуралној привреди и у патријархалним односима разумљиво је што је село постојало као организована и економска и друштвена заједница. Али, откада се почело прелазити на новчану привреду и капиталистички начин производње, те откада су државне власти почеле да преузимају од села та њихова својства, онда је јасно да је у тој борби село било слабије и да се као организација и колектив почело да распада. Државна власт је, уосталом (и феудална и капиталистичка), са сеоском самоупра-

вом, и на истоме подручју, углавном неспојива, сем у случајевима гдје власти од тога имају олакшица и користи. У Србији је овај процес (распадања села као колектива) извршен углавном у XIX стољећу.

Док је, у прошлости, село као друштвено-економска заједница увелико почивало на колективној својини, сеоске међе су биле светиња, њих је свако пазио и бранио, оне су се тицале села као заједнице. Одонда, пак, када је село распршено на појединачна газдинства, светиња заједничких међа пренесена је на граничне „светиње“ појединачних имања. Отада је свако лично заинтересован, и појединци брижљиво одржавају и бране земљини међе, јер се оне, у овим условима, тичу појединаца.

д) Распад земљиних заједница и умножавање међа

Када извјестан колектив преживи свој период и када се створе услови да поједине породице могу и самостално да живе, онда се од заједничке земље откидају комад по комад или се она договорно дијели. Разумије се, овдје мислимо на прошлост. Природно је да ово не би вријеђело за период рецимо данашње механизоване и крупне производње у пољопривреди.

Кад попусти организација у колективу, онда појединци почињу да крче и обрађују поједине дјелове селине (комуна). На тај начин они те дјелове и присвајају. У ресавским селима одржао се и назив „зават“ баш за тако заузету земљу (103, с. 119).

И у Кучима се до приватне земље долазило самовласним заузимањем од комунице (62, с. 234). „Притискивањем“ комунице долазило се до приватне земље и у Пиперима (64, с. 275—276), а каткада и плаћањем крвнине за неку земљу (64, с. 276).

На прелаз из колективне земље у приватну упућују нас и „илаци“ (или ступови) и „ирадне“ земље у Херцеговини, а што смо видјели на крају одјељка „Права у земљишној заједници“.

У Србији, може се то са сигурношћу рећи, садашња приватна својина над земљом, као ни саме међе те својине, нијесу стари. Највећим дијелом приватне земље у Србији су настале од земљиних заједница (сеоске или ничије земље). Због тога се у народу и чује фигуративан израз да је нечија земља „расла“. Ово је, уосталом, и јасно када знамо да је континуитет својине над земљом у прошлости код нас више пута кидан (политичке промјене, исељавања, усељавања итд.).

Т. Ђорђевић, пишући о економији и еволуцији насеља у прошлом стољећу, за Хомоље каже: Раније је овамо било развијено само сточарство. Али, размножавањем и усељавањем нових становника појединци почињу да од ничије (и свачије) земље заузимају и ограђују поједине дјелове („зават“). То се најприје радило да би се покосило што сијена за стоку. Када није било више ливада за захватање, крчена је шума и ишло се даље од села. Радна земља била је ограђена („царином“) од сеоске утрине (55, с. 33—35). Како видимо, у Хомољу је (а тако је било и другдје) било радне земље гдје су биле њиве и ливаде: земља за земљо-

радњу и сточарство („синори“), а с друге стране утрине и завата у брду: заједничке земље за сточарство и земљорадњу.

Али није сваки пут неко долазио до приватне земљишне својине само и самовласним заузимањем. Село је каткада и само давало, од своје земље, неком новом насељенику. Села су у почетку била мала, па су ово радила да би и економски и бројно ојачала.

Од почетка прошлога столећа, откада се Србија почела ослобођавати, и саме власти су давале земљу појединцима и чиниле им у том погледу извјесних олакшица. Али, када би усеље-плана одређивале мјеста за насељавање дошљака (43, с. 154). У то вријеме, а прије тога још више, по Србији било је доста и т. зв. ничије земље, земље коју је некоме само требало искрчити и обра-ничи постали све бројнији, онда су и власти са више система и дити, па да је углавном и његова. Вук каже да је човјек, када је хтио да се насели, садио воћњаке и винограде, колико му је драго било (88, с. 247—248). При таквом стању јасно је да је то заузимање земље ишло без икаквог плана. Сваки је гледао да захвати ондје и онамо гдје му је то било наручитије и боље. Због таквог стања ми и немамо помена земље купљенице из прошлога столећа. Или барем не из прве половине тога столећа.

Од времена ослобођења Србије својина над земљом, особито над радном земљом, све више се учвршћује, а међе се устаљују и све прецизније одређују. Власти су почеле да уређују то питање, али су и озакониле затечено стање. Тако, године 1835 (1 марта) књаз Милош је издао „пропис“ којим се признаје својина над земљом онемо ко ју је искрчио, без обзира коме је селу она дотада припадала (69, с. 55).

Године 1838 хетишерифом је укинута спахиско право над земљом. То је у погледу земљишне својине био један од најважнијих аката у Србији XIX столећа. Отада је сељак почео постајати све више господар земље коју је радио.

Увођењем Грађанскога законика, 1844 године, у Србији почиње се и са ограничавањем самовласног заузимања земље. У једном параграфу тога Закона дословце стоји да неко може да крчи неки луг и да му та крчевина припадне као својина само по одобрењу Правитељства (33, §. 231).

Но, и поред свих аката и прописа од стране власти, заједничке и ни од кога захваћене земље било је очувано све до најновијих времена и у самој Србији, а у неким нашим крајевима је и данас налазимо. А да ју је било и половином прошлога столећа види се по садржају § 215 поменутог Грађанског законика, гдје се каже да једну ствар, покретну или непокретну, могу истовремено да имају и неколико људи, само што се они тада сматрају као једно лице (у односу на тај објект).

Али земља заједнице није се распадала само на тај начин што су од ње појединци откидали комад по комад. Она се и договорно дијелила на удионичаре. Када сељак, наиме, не може

сам да обради и захвати неки дио од заједничке земље, а јави се потреба за приватном земљом, онда се колективне земље међусобно дијеле.

Некако као по правилу, заједничке земље увијек су се дијелиле на парче, никад одједном. Некад се само издијеле најбољи дјелови заједнице (62, с. 232—233), некад се диоба врши с крајева, не са средине. Средина је остајала као утрина и приступ. Диоба с крајева вршена је и због тога што су приватна парчад земље у неку руку била чувари међе сеоског атара (28, с. 96), јер је разумљиво да појединци тамо брижљивије пазе своје међе него што би пазили заједничке.

Заједничку земљу дијеле стари људи. Сваки удионик: бројно задружна кућа као и самохрана удовица, добијају једнако.

Крајем прошлога столећа Божовићи су у Пиперима подијелили најприје свој комун „на четири братствена конака“, а затим сваки од ових на 52 дијела. На четири конака зато што је код њих било четири рода, а на 52 дијела зато што их је свега било 52 куће. Тако је свако добио земље на по четири мјеста, јер је ова била разнога квалитета (64, с. 276). Подијеле ли се испусти и шуме, онда свако зна своје парче, свачије парче има своје међе, али земља и даље остаје заједничком за испашу. Приликом диобе земље предвиди се пут свачијем комаду земље. Није ли пута било „он ће се ударити“ (8, с. 119).

Да су садашње приватне земље код нас настајале највећим дијелом од колективне и ничије види се и по томе што и до данас у многим нашим крајевима право једнога човјека на његову приватну земљишну својину није потпуно. Рецимо, подијели се шума. Свако је добио земље под шумом (за дрва, лист и друге потребе), али та шума за пашу и даље остаје заједничком. У припланинским селима Сријема шуме се дијеле само привидно, само док се искористи дрво, а земља и даље остаје заједничком.

ђ) Ограничена права на својој земљи

Уведе ли се режим потеса, онда је власник једнога комада земље у томе потесу принуђен да на својој земљи сије што и остали „смјесници“. У селима, на примјер, око Саве, у Ваљевској Тамнави, село одређује шта ће у којем потесу да се сије (134, с. 425).

У Метохији и Пологу потеси су уређени због наводњавања (28, с. 98), док су у већини крајева били уведени због потребе за једновременим ослобођењем земље за пашу.

Бриједи затим правило: пожњу се жита и скине љетина, онда земља у неку руку постане сва заједничком. У Зети домаћин није властан да чува другу љетину на њиви послје скидања кукуруза, а која касније пристиже (диње и лубенице) (26, с. 40), јер је паша по њивама послје жетве кукуруза општа и свачија.

Слично је и са виноградима у којима се послѣје бербе не може бранити да неко пабирчи и паљеткује. Не може се бранити ни бирачење или сабирање класова („влатање“) по стрновима.

Лов и брање дивљих плодова (купине, боровнице, јагоде, сабирање жира) слободно је на свачијој земљи, али само да се тиме не чини штета.

Шта све то значи? То значи да на мојој сопственој земљи имају и други извјесних права. То значи да се она из цјелине издвојила, али не још сасвим, апсолутно и у потпуности. То значи да је радна земља својина донде док је на њој љетина, род, а послѣје тога је она комун.

Али, да су права и интереси заједнице и старији и пречи него ли нечији лични интереси и права над неком земљом, најбоље се види и по очуваном обичају „права прече куповине“, обичају по којем власник своју земљу не може да прода коме било (а дио у комуни баш никако, ако не прода и осталу радну земљу).

Прече право да купе неку непокретну својину имају најприје крвни рођаци, а тек послѣје ових сусједи и сељани. Временом је овај обичај постао доста растегљив. По правило је, када се продаје земља, да се она најприје нуди најближим рођацима. Ни сувласник дотичнога имања није у овоме пречи од рођака, сем ако је нешто заиста недјеливо. Рођаци се у овоме нуде чак до шестог кољена. Ако, пак, они неће или не могу да купе ту земљу, онда се нуде помеђаши (Сремци кажу „браздаши“), тј. сусједи са земљом, па тек на крају остали сељани (8, § 36, 49; 182, с. 105). Чак се сматра обичним и лијепим да се ту рођацима учине и какве олакшице (у погледу цијене, рока плаће и слично), само да они купе ту земљу. Понуђени се каткада и здружују само да дођу до такве земље, или чак продају окрајке од свога имања само да имање на које они имају права пречег откупа не оде у туђе руке (82, с. 480).

У Херцеговини је било случајева да се људи, када немају мушких наследника, одричу свога дијела, поклоне га, да овај не би „преко удатих кћери отишло у туђе руке“ (13, с. 298).

Појави ли се истовремено и више купаца, у оваквим случајевима најпречи је најближи рођак (крвни, разумије се). Али некипут се чује у народу да су они сусједи са источне и јужне стране по томе праву ближи и пречи него ли они са западне и сјеверне стране (149, с. 56).

Међутим, ваља знати да се право пречег откупа земље има само над наслијеђеном земљом, над породичном својином, али не и над земљом коју је неко купио од ког страног лица (па је сада продаје). По правилу, купљеница не потпада под тај обичај. Занимљиво је овдје напоменути један податак из Хрватске из 16 стољећа. Ту се каже: „Човјек који има виноград на туђој земљи, па хоће да га прода, мора најприје питати „господара“, па сусједа. Прода ли га друкчије, господар га може за исту цијену узети. Купи ли ипак неко виноград на туђој земљи, дужан је да га господару земље овна“ (166, с. 34—35).

Из обичаја пречег права куповине јасно се види да земљишне међе породичне земљишне својине уствари имају двоструки садржај: земља је моја лична својина док је ја држим и она као таква има своје одређене међе, али, ако ја продајем ту земљу (наслијеђену), онда она, већ по правилу наслеђа, треба отада да припадне неком мом крвном рођаку. Овдје се називу и на земљи и њеној међи продужења старе породичне својине. И може бити да баш у вези са овим обичајем и стоји оно наглашавање у средњевјековним повељама земље „купљенице“.

Зато се нама и чини да се за наше прилике у потпуности не може примити мишљење Тарановског, да је право прече куповине земљишта потекло из фискалних пореских разлога, наиме, да би се обезбједило равномјерно разрезивање пореза који је падао на село, по кућама. И, ако се прода неки део земље човјеку изван села, тиме се смањује број пореских глава у селу и оптерећују остале куће (167, с. 111). Као Тарановски у овом обичају код нас мислио је и Новаковић, који му је чак и поријекло изводио из Византије (125, с. 223—225).

Није немогућно да се ова појава код нас појавила под утицајем Византије у ранијим столећима, када су ти утицаји уистини и били могућни, али се нама чини вјероватније да је овај обичај могао (у датим условима) да се јави и независно и без ичијег утицаја са стране. Јасније и прецизније речено: када се наш племенски живот под Турцима почео да „регенерише“, овај се обичај у вези са племенским земљишним заједницама, ако не и сам регенерисао, а оно могао и сасвим самостално да појави. Зна се како племе чува и крвни, и територијални и сваки други облик своје цјелине. Видјели смо како се странац не прима лако у своје племе. То није нека нова и нека само наша појава. Познато је да су и код старих Јевреја рођаци имали право прекупа „да би имање остало својином једне породице“ (1, с. 106). Једна од таквих колективних запрека јесте и овај обичај. У Дробњаку да би неко ушао у племенска права требало је да прими и презиме и славу Дробњака (171, с. 403—404). али и да има гаранатију од некога из племена.

Насупрот странцу, видимо да домазет релативно лако улази као удионик у такву цјелину. Он преко своје жене на то има наследно право, које је овдје и старије и важније од свега другог, а које је уствари и одлучујуће.

Обичај, дакле, права прече куповине земље од стране крвних рођака уствари је један од облика чувања територијалне, односно економске цјелине једне групе. Зато је овога обичаја код нас и нестало са нестајањем племенскога живота и солидарности.

Ако бисмо хтјели да резимирамо излагање овога поглавља (настанак, развој, значај и распад земљишне својине), могло би да се каже ово: код нас је све од насељавања на Балканском Полуострву било земљишних колективних посједа (сеоских, пле-

менских, родовских). Ова врста својине по своме постанку и законима развитка старија је од приватне својине (над земљом). Кроз историју смјењивале су се власти и економски односи, бивали ратови и покрети становништва, дешавале се и разне друге промјене, али је у животу и свијести наших људи и даље, непрекидно чувана као животна, економска и историска нужност потреба за заједничком земљом. Зато се она и очувала, макар то и не било у ранијем облику. Отуда и право цјелине да се у овом или оном облику протеже и даље над приватном својином, која је већ издвојена из колективне. Чак имамо и такве случајеве да човјек нема права паше на својој сопственој земљи. Он је ради, скида род са ње, али је пашом не може користити, јер се она налази у туђем атару (28, с. 98). Из овога јасно избија факат да се земљишна својина код нас још није свугдје и посве уобличила у приватну својину.

Колективних посједа у нашем народу углавном је нестало. Они су издијељени. По негдашњим земљишним заједницама, свуда су постављени међаши, свете ознаке поретка који почива на парцелној земљишној својини.

Али та светиња, међашни знак, то обиљежје и пратилац приватне својине, сада се код нас почиње уклањати и губити. Од приватних посједа стварају се задружна добра. Одвија се унеколико обрнут процес онемо који је тек недавно завршен.

ВРСТЕ МЕЂА, СПОРОВИ ОКО ЊИХ. ВЈЕРОВАЊА У ВЕЗИ СА МЕЂАМА

Међе у старини

Врсте и облици међа код нас (камен, јарак, грана, крст, гроб итд.) као и многа вјеровања и обичаји у вези са њима, нијесу нека само наша и усамљена појава. Какве су земљишне међе (и много чега другог што је за њих везано) код нас, такве их видимо и у старини и код многих других народа. Разумије се да су међаши као појава и код других народа веома стари. А што се тиче спорова око међа, они су несумњиво стари исто онолико колико су старе и саме међе.

Тако, у Хомеровој Илијади, а која потијече скоро на тридесет стољећа прије нашега времена, помиње се на међи ораница „велики црни камен“ (197, XXI, 403—404). У њој се такође, али врло кратко и сажето, помиње и један спор и препирка ско међа (197, XII, 421, 423). А Солон је (640—564) уклонио камене стубове са исписаном количином дуга са сеоских међа*).

Код старих Вавилонаца међаш (kudurru) није био тек обиљежени камен, као што ће на пример он то код нас бити, већ је на њему било исписано и ослобођење од пореза оних којима је та земља давана на обрађивање (98, с. 322).

Код Римљана је бог Силванус важио као заштитник шума. Како су шуме биле и прве и најстарије међе, то је Силванус постао и заштитником међа (22, с. 175). Култ овога божанства био је особито развијен у провинцијама Далмацији, Панонији и Дакији (136, код Silvanus), дакле баш у нашим крајевима.

Њиве код Римљана биле су ограђене (или боље рећи омеђене) једним појасом непооране земље, који се не само није обрађивао већ се уопште није дирао. То је био појас неприкосновене међе. Тај појас био је истовремено и пут којим је гоњена стока намијењена за жртву међашу (terminu). Тим појасом необрађене земље ископале би се рупе (у које се сипало зажарено угљевље, зрна жита, колаци, воће, вино, мед, мириси, те у које је излијевана крв заклане жртве) у које би се послјије свега тога побадали међаши (termi) од камена или дрвета, а који су затим кићени вијенцима и цвијећем. Ово је обнављано сваке године, када се излијевало пиће на терме и изговарале молитве (37, код Terminus, termini; 187, с. 73). У Риму је прије Нуме премеђаш заједно са својим воловима имао да буде жртвован (по Грбальском статуту, како ћемо касније видјети, премеђашу су само волови убијани). Но за овакве преступе било је и друге врсте казни као:

* Ђурић д-р. Милош: Историја хеленске књижевности, Б. 1951, 163.

глоба, батине, принудни рад, конфискација једног дијела имовине, прогон (37, код Terminus). И иначе, онога који дира туђу међу мора снаћи нека несрећа (187, с. 75).

Слични обреди и вјеровања постојали су и код старих Индуса, Етрураца и старих Јелина (187, с. 74).

У Литви су раније на међи подизани жбунови или је стављано дрво. Отуда код њих ријеч дрво истовремено значи и међа (15, код miedza).

И у летонском језику mešs се чува у значењу шума (169, с. 182).

Стари Германи, зна се, исто као и стари Грци и други стари народи, стављали су животињске кости у усјеве и другдје као врсту заштите (175, с. 12). Разумије се, овдје се мисли на мађиску заштиту. Зато се може сигурно претпоставити да су они стављали кости и на међе. Штавише, за старе Германе се саопштава да су они на спорној земљи закопавали и живе људе. Као свједок овога задуго би послје тога служиле надгробне хумке (по Pfanenschmied-у: Germ. Erntefeste, 42, цитирано у 175, с. 67).

Средњевјековни период

Срећна је околност што ми из Средњег вијека, а и из новијих стољећа, имамо података о помеђашким споровима између појединих села, и села и манастира. Да није тих извора, ми бисмо могли само да претпостављамо и нагађамо о значају земљишних међа у томе периоду. Јесте да се ти спорови односе искључиво на села и манастире, не и на појединце, али тешко је вјеровати да су међе приватне својине биле другачије од оних које су се налазиле границом колективних посједа. Не видимо разлога да би оне по своме облику и у својој основи и требало да буду другачије. Разумије се, у понечему што је било у вези са тим међама и било је разлика. Ако ни у чему другом, а оно у вјеровањима и обичајима везаним за њих. Наиме, детаљи ове врсте више ће се везивати за приватничке него ли за колективне међе. Но, уопште узето, могло би се као општије правило рећи ово: мијењали су се код нас облици земљишне својине, мијењали су се и друштвени односи људи који су на тој земљи живјели, али функција међе као граничног знака својине остајала је непромијењеном.

Сеоске међе у Средњем вијеку код нас, пошто о њима једино имамо података, биле су разнолике. Оне су то биле из више разлога, као што су, уосталом, међе и данас разнолике. Јасно је, на примјер, да је другачија међа каменитог земљишта, другачија преко ливада, шума, стрменог земљишта. Врста и облик међе (гледајући само материјални знак) зависи и од тога каква се култура гаји на једном земљишту; од тога да ли је земљиште које се омеђава више или мање удаљено од насеља; од народних схватања и навика у вези са тим итд.

Ми смо и раније истакли да су се сеоске међе у прошлости наглашавале не само због привредних већ и због других, а највише правних, разлога.

Наведимо прије свега примјер-два из историских извора о томе какве су међе изгледале.

У Дечанској хрисовуљи изложен је помеђашки спор између Средњег Села и Куманова (ријеч је о Метохији), спор који су у присуству две судије рјешавала 24 стара човјека. Ево како је тада међа повучена: „... ѿт коузмин у дмитрова г-агнѣла и у чрънилноу бароу. такоре оу дрѣниѣоу ѿ ѿе затекла дрѣница с ѿези стране до каменог брода а тоузи земљоу ѿо присвѣдоковаше свѣдоци и рече краљевство ми на пола раздѣлити парабко соудини-а свѣдоки срѣднемоу селоу и коузминоу и постависмо мегънике... (41, с. 26, 95). Затим „мегъ-е коумановоу и радолевоу коуд оутеса Богдан соуди а ситнице оу камен кои постависмо насред баре такоре оу цѣстоу која греде ѿд радѣва камиѣ кои постависмо на поут, такоре оуз брьдо, на дѣл и на дѣлоу ками постависмо такоре по дѣлоу мегъу коуманово и архиди-аре оу каменѣ кои постависмо како поут излази из... (41, с. 27) на ками кои упоасмо итд. Одавде се доста јасно види како су међом побадани међаши (укопано камење) или мраморје.

А ево како су обиљежене међе села Стреоца (стрѣлц) код Пећи, по тој истој повељи: „...на стефаню цркѣвъ на заблати-е на теклише на богоево селище. на три ораха и низ рѣкоу на градище а ѿт крошевца на доубовик стоуденац оу прѣкоу цѣстоу до соухе кробоуше, право оуз ѿбоушу оу врѣло оуз дољ, мегъу космѣче лазе и од лазѣ право оуз дољ оу планиноу“ (41, с. 9).

То су два типичнија примјера како су у XIV стољећу одређиване и постављане међе. А ми можемо са сигурношћу рећи да је тако и прије рађено: стари људи су на старински и традиционални начин то од давнина радили.

Као што видимо из ових примјера, а нарочито из другог, на ивици нечије земље у ранијим временима постављани су и остављани разнолики топографски и географски (широко узето) објекти. Пурковић је поводио из споменика знатан број тих објеката и навео их у своме чланку. Ми ћемо сада навести нешто примјера и чешћих међашких објеката, а који се помињу у ранијим стољећима*). То су: брдо, голо брдо, дѣл, врх, теме, рт, хрбат, козји хрбат, брег, планина, поток, Радотин Поток, врело, река, до, јаворови до, медвеђи крш, крш, вељи крш, грличин камен, камење, звечка, стена, хрид, оштра стена, сечена стена, крајња стена, врћена стена, врања стена, црне горе, превија, јама, трап, рупа, блато, бара, црнилна бара, локва која стоји на путу, мочило, кали, вир, доња врата, луг, бабин луг, рудина пешт, пећина у љутој стени, лаз, Драгоман лаз, поље, пољана, стране, сватовска пољана, зло поље, камени брод, средњи утрг, суходол, водовађа, слепи поток, измидух, рујиште, добра вода, бијела вода, Алавандина водица, студенац, два студенца, осредак, дуге луке, „до преко стене Озрислаље“, „где извор извире под брдом“.

*) Највећи број ових, као и других, објеката на међи налазимо у повељама Дечанскога (Дечанске хрисовуље) и Душана (Арханђеловска).

„како поток утиче, како поток исходи, како се ками ваља“ (тј. коса, развође). На међи пасишта Лабикева (Метохија) у Урошевој повељи стоји између осталог и ово „... како утиче Рибник у Дрим и право уз возник по делу како се ками ваља семо и онамо“ (105, с. 61).

Затим се на међама помиње дрвеће: грбава крушка, врба, чрљена врба, бор, један бор, глог, дрен, дрен код млина, ракита, вељи трн, кићено дрвце, дуб, цер, брест, орах, три ораха, буква, бабина буква, веља буква, топола, сухи бор, црвена јабука, трешња, корен оскоруше итд. Као међашни знаци помињу се и борје, дубље, брежђе. Ова три последња објекта могла би, као, уосталом, и многи и од оних раније поменутих, да означавају и топоиме, географска имена, али и као таква она најчешће означавају (макар и привремене) граничне ознаке између појединих села или кога другог.

На међама се поред тога врло често помињу антропогеографски објекти: честа гумништа, просеченик (крчаник, возник), како упада преки пут у реку, црква, доње чело Херакова ступа, виноград, катун, катун Арбанаса, гладе, летње гладе, крст, доњи крст, Трифун крст, млин, Ђурђев млин, млин на црковној земљи, млински пут, вељи мост, камене струге, пут, стрниште, прекоп, цеста, веља цеста, селиште, млиниште, градиште, влашка кућишта, Булиново селиште, доње чело Слатине, доње чело Ржане, град, станак, почивало, кош, Дмитрова јагњила, станишта краљевих свиња, стара међа, гроб, гробље итд. Крстови се често помињу на међи. Тако и цркве. Једном дрвена (2, с. 274).

Овим примјерима, разумије се, није исцрпено све оно што се на међама сретало.

Из наведених примјера види се да се на међи скупају или непокретни објекти из саме природе, или теже покретни које сами људи намјештају, али уз то и веома лаки и покретни предмети. Но у сваком случају то треба да буду лако видљиви и уочљиви објекти.

Каткада (у повељама) као међашна оријентација помињу се и стране свијета („са севера на југ, „западније од брда“ итд.).

Некипут се употребљавају и изрази „на десно“ или „лево“ када се хтјело прецизније да одреди правац кретања међашне линије.

Да је одређивању међа у Средњем вијеку придаван велики значај види се и по томе што се често у помеђашким споровима јавља сам владар (преко свога претставника) и још чешће црквено лице. Не узимамо овдје у обзир оне случајеве гдје се владар или манастир јављају као једна од заинтересованих страна, као парнична странка.

У Дечанској хрисовуљи стоји да су судије Парабко и Богдан „а с ними к. д. свѣдока“ (24 старца) били одређени од самога краља да разграниче спорну међу Средњег Села и Куманова (41, с. 26, 95).

Па и сама околност да су помеђашке спорове уређивали стари људи (и то често знатан број њих) такође наводи на вјеровање да је ово била не само важна већ и врло стара појава.

У Душановој повељи којом је омеђено село Гарбинци на Брегалници (више Штипа) каже се да су отишли стари људи, игуман и њефалија штипски да то ураде (161, с. 190).

И сам Душанов законик (46, § 80) прописује да за спорове сеоске међе треба: „Да дају обоји који ишту сведоке, он половину, а он половину по закону: да куде реку сведоци тога-зи да јест“. А познато је да је Душанов законик усвојио многе обичајноправне прописе.

Ево једног спора који се водио пред Дечанским 1327 године између манастира Хиландара и двојице властеле око земљишне међе у Косорићима (Метохија): „Приде крaлевство ми всечастни игуман светије Гори Атона, пресветије Богородице, хиландарскије кир Гервасије на суд пред крaлевство ми с синови тепчије Хардомила, Дмитром и Бориславом. Говоре игуман: упрашам ви, суседи, хиландарско присилијем међу косорићи и сели хиландарским? Говори Дмитар: ми не знамо ништа, земља је и брдо косорићко. И тако и суди крaлевство ми: да поведу 12 стариник жупљан, достоверних чловек, да се закљну страшним заклетијем, дошадше на међу да укаже куде је међа косорићем, куде ли хиландарско. И посла крaлевство ми Градислава Војшића пристава, и придосе стариници на међу, и закле их пристав: тако да несте проклети од Господа Бога и Пречистије Матере Божије и ваши домове и детца ваша, како нећете криво, куде је међа хиландарске земље и брда косорићем. И сви се заклеше страшним заклетијем сви ђа једино и указаше међу и утесаше. А се имане стариником... И утесаше међу приде игуман с приставом и Дмитар и Борислав пред крaлевство ми и хотенијем својим игуман и старци оставише Дмитру з братом от своје земље комад Ческово, да се похране, докле је хотенијем збору хиландарском, и кади узеше манастир, да си има своје, ни суди, ни пре, и никоме забавно все, мало и големо како пише међа“ (127, с. 397).

По овом изразу „утесати“ међу види се да су међе пролазиле кроз шумовите крајеве. У таквим крајевима се и сада међа „утеше“ на тај начин што се неко видније дрво одеља, тј. отеше са једне стране. То је знак да је оно на међи. Али често се на то мјесто убиљежи и неки други знак (рецимо крст).

И у другим хиландарским, као и осталим, повељама, редовно се у оваквим споровима говори о „стариницима“ или „добрим чловек“ (127, с. 430, 437).

У Херцеговини се и до данас очувао израз „старјеници“ за старе људе који уређују помеђашке спорове (13, с. 296), а вјероватно је да у вези са овим стоји и име „старец“ за међаш, које се јавља у Галичнику.

Ако би се запитали: зашто се баш старији људи јављају у пресуђивању таквих спорова, онда, чини нам се, на то питање није тешко одговорити. Старији људи су у давнини рјешавали и теже ствари, камо ли неће пресудити и ријешити за бразду-двје

преоране или толико туђе покошене земље? Код неких људских група, нарочито примитивних, стари људи имају изузетна права у погледу расподјеле добара, коначних доношења одлука о појединим питањима итд. Та права се каткада огледају и у присвајању нечега или задобијању извјесне власти. С друге стране, стари људи, као што је познато, најдуже памте, они знају како је то раније рјешавано, али и најбоље памте гдје се раније међа налазила. И, на крају, најмање могућности постоји да ће стари људи, „душевници“, да кажу криво. Не треба понијети на души grijех на онај свијет! Још кад имамо на уму да је то доба Средњег вијека (и великог утицаја цркве) онда нам је то утолико јасније.

То је дакле, био период Средњег вијека, из којег немамо података о приватним међама и споровима око њих. Али, и на основи онога што знамо о сеоским и манастирским међама и споровима у вези са њима, као и на основи података из новијих времена а и садашњег стања овога питања у народу (имајући усто на уму феудалну епоху са својинским односима) можемо рећи да питање приватних међа (и спорова око њих) није било онолико актуелно колико и питање сеоских, жупских, манастирских или којих других међа. Оно, пак, и колико су се та питања јављала у ондашњој јавности и администрацији, она свакако у својој основи и нијесу била другачија од оних првих, нити су како другачије рјешавана (када би дошло до спора око њих). Може бити да су и ови спорови истовремено рјешавани.

У вези са оним што смо још у уводу напоменули, да се у Средњем вијеку за међе каткада једновременно јављају и по два термина (напр. обиљежили су стари људи међе и синоре), можемо ако не тврдити а оно барем претпоставити, и то аналогно данашњем стању у томе погледу: да су и онда синори били сеске међе, а „међе“ да су биле ознаке приватних комада земље, те да су спорови око једних и других на једнак начин, а каткад и једновременно, рјешавани.

Ко се највише спорио око земљишних међа у Средњем вијеку? Природно, онај коме је земља припадала: владар, феудалци, црква. С друге стране, када имамо у виду велики значај цркве у Средњем вијеку, јасно је и то зашто се у многим помећашким споровима јављају не само црквена лица већ и присуство црквених утвари: „часни и животворни крст“ (114, с. 168), јеванђеље, икона, заклетва.

А шта то у основи својој значи? То значи да је хришћанска црква на једну стару установу и народну светињу почела да удара свој печат, да се и преко тога и даље и више мијеша у народне ствари. Касније, када буде говора о крсту на међи, ово ћемо питање опет додирнути.

Напоменимо и то да се у Средњем вијеку као међашни знак каткада помиње гроб људски (105, с. 92, 144; 157, с. 19; 77, с. 163).

Доба Турака

Стање какво смо мало прије упознали затекли су Турци. У овом периоду, барем за прво вријеме владавине њихове на-

шим земљама, они нијесу донијели неких новина. Међашни знаци су остали као и прије што су били, а међашне спорове рјешавали су стари људи. Тек касније, Турци су се ту почели мијешати у чисто народне ствари.

Године 1470 (по једном турском споменику) међе селâ Галате, Пожаран и Пржевац означене су од стране старих људи, а као гранични знаци у том случају помињу се: муслиманско гробље, дугачки камен, свиларева чешма, Будине Ливаде, брдо, побијени камен, црвена шума, опустели двогуби бунар, зовино дрво итд. (58, с. 458—459).

У вријеме Турака као да нам је донесен обичај да се на међи убијају људи. Додуше, ми и из ранијих стољећа имамо помен гроба на међи (Теодоров одар, мртвџи камџ, до гроба мегнога (105, с. 92, 144; 157, с. 19; 77, с. 163), али не знамо сигурно откуда и зашто гробови баш на том мјесту. Нијесу ли то можда случајни међашни знаци? Тек из времена Турака имамо података о томе да се убијају људи на међи. Немамо података о томе обичају из ранијих времена, као ни о томе да ли је ово била турска обијест или неки истински и старински обичај њихов.

Тако, када је постављана међа између атара села Жељезника и Остружнице, кажу „да је Турчин који је био ту као судија метнуо једноме старцу бус земље на главу, те овај онуда прође и покаже границу, па кад доведе дође, убију га Турци и отада оста граница овде“ (7, с. 135—136). Мисли се да се ово односи на мјесто које се сада зове Голетин Гроб.

Исто тако је неки Ахмет субаша на своју руку и насиљу омеђио села Луку и Топлу (у Неготинској Крајини). Он је, наиме, за Топлу одвојио и одузео од Луке најбоље земље. Наскоро иза тога омеђавања тај се субаша вратио у село Луку и „ту два човека, усред села убије, да тако тај нови худут утврди и запечати, да се већ по његовом мишљењу не помешта више никуда и никада“ (52, с. 166). Ово, додуше, није било на самој међи, али јесте у вријеме размеђавања и баш због тога.

Васа Чубриловић слушао је од сељака у Босанској Дубици како су раније бегови Џикићи из Бањалуке долазили са читавом војском да разграничавају своја имања у Дубичком срезу са капетанима Шерићима. Они су тада хришћанским главама ограничили своје посједе да се „и данас зна чији су гробови метнути као међе“ (194, с. 398).

Да ли је овај обичај (да се људи убијају на међи) нама донесен или нам је и одраније био познат, засада је тешко поуздано рећи, али се ипак чини да је он нашим старима и могао бити познат, макар и у нешто другачијем облику. Уосталом, овај би обичај могао да буде не само стар већ и заједнички многим народима. Но, о томе мало касније.

За владавине Турака на наше земљишне међе гдјекад је ударан и њихов релigioзни знак. Тако, у билећком и требињском крају налази се на међашном камењу уклесан полумјесец (40, с. 392; 38, с. 698). Дедијер, с правом, мисли да су села крстом омеђена старија него она на чијим се међама јавља мје-

сец (38, с. 699). Одавде се јасно види како се трагови разних времена сретају једни поред или сасвим једни преко других. Хришћанство је уклесало свој печат на један предмет који је и раније био веома поштован. Ислам, као још каснија религија, такође је то урадио.

Тражење Турака да се плаћа крвнина учинило је, опет, са своје стране да се на колективне међе брижљиво пази и да се оне што јасније означавају. Већ смо помињали у ранијем поглављу како су сељаци у Србији за једну ноћ мртваца којег би нашли на своме подручју преносили преко више атара, само да на њихово село не би пао тај намет.

Ево још једног занимљивог случаја из времена Турака. У планини која сада припада селу Сопотници, у нишком Заплању, погинуо некада неки човјек. Турци су за овога тражили крвнину. Сви су се одрицали да је њихово земљиште на којем је нађен тај човјек. Турске власти нареде да на том мјесту ударају бубњеви, а за то вријеме ишле су њихове уходе кроз сусједна села и распитивале да ли се што чује. Нико није признао да се ишта чује у њиховом селу (ваљда су знали за такве смицалице). Али, одала се једна баба из Сопотнице: рекла је да чује бубњеве. И тада је њено село платило крвнину, али је планина остала Сопотници (26, с. 60).

У вријеме Турака може бити да је и још нешто нама дошло у вези са размеђавањем земљишта, али је то сада тешко разлучити када нема о томе сигурнијих података. Ваља само напоменути да су у вријеме Турака међе појединих комада земље доста савјесно уношене у тапије (грунтовнице).

Земљишни спорови, уколико их је било (јер је рајетин уствари радио туђу земљу) рјешавани су као и у Средњем вијеку: помоћу старих људи и ређе посредством власти.

Бивше манастирске земље, у доба Турака махом претворене у вакуфске или џамиске, чувале су се у својим старим границама. Те су међе чуване од примитивнијег живља још строже него ли међе које друге својине. Повриједити међу манастирског односно џамиског земљишта народ је сматрао посебним гријехом. Учинити тако нешто значило је навући на себе гњијев и проклетство једне више силе. Па и касније, када људи на ма који начин добију од такве земље, они дају годишње извјестан прилог бившем сопственику те земље, односно манастиру. Границе манастирских земаља каткада су биле означене и виднијим знацима, као што су камени стубови (186, с. 112).

Да је пак у турско доба у погледу међа код нас остало као и прије што је било, по староме, може се посредно закључити и на основи факта да су Турци у помеђашким споровима убијали људе. То је, другим ријечима речено, значило да је раја избјегавала да тражи посредство Турака. А, како су опет Турци право посредовали и пресуђивали у тим (као и другим) споровима добро карактеришу и оне народне „Чије је печење онога и решење“ и „Каква јеђа таква међа“. (Стјепан Митров Љу-

биша има једну причу са таквим насловом, гдје се на једном конкретном случају приповиједа да је и рад онакав каква је и плаћа за њега. Ову пословицу треба буквално разумјети овако: Како сам кадији (судији, посреднику) спремио ручак тако ће ми и међу пресудити).

Да је свијет избјегавао посредство власти у овим споровима, па биле оне туђе или домаће, види се и из следећа два податка.

Прије 200 и више година десио се помеђашки спор између херцеговских и дубровачких села, наиме, помакнута је кришом међа на штету села Славогоспића (Херцегови). Ови, када су то примјетили, сами су вратили међе на раније мјесто (159, с. 64).

Крајем XVIII стољећа један помеђашки спор у Бијелој, код Херцеговог, пресудили су по старински, само стари људи (198, с. 34).

Но, и када су Турци посредовали у оваквим споровима, природно је очекивати да су се они углавном придржавали старинског и народног начина пресуђивања. И они су најчешће, сем када се радило о голој сили или миту, питали старе људе за старе међе. Тако је почетком XIX стољећа у горњем Ибру, у једном помеђашком спору, турски претставник поставио међе онуда куда су их обиљежили стари људи (145, с. 177).

Новије доба

Већ је у прошлом поглављу поменуто да су својински односи у Србији од њеног ослобођења и одласка Турака умногоме измијењени. Турске законе више није нико као прије тога морао да поштује. Земља више није била султанова и спахиска. Дојучерашњи рајетин и чивчија почео је да захвата земљу и онамо гдје му се самом допало и колико је радом могао да освоји. Земље купљенице из тога времена се не помињу. А и зашто и од кога куповати када се могло једноставно обрадити и присвојити?

Но, то вријеме не треба схватити као неко раздобље потпуног безвлашћа, нереда и самовоље. Било је својине над земљом и у то доба, а прописа, иако су они били турски, свијет се којекако још придржавао. Помеђашки спорови су пресуђивани на старински и народски начин. О томе је било традиције и обичаја од најранијих времена. Али, баш зато што су се стекле такве околности, земљишне међе су почеле да постају све актуелнијим питањем и то питање се појављивало у све оштријој форми.

Ево података из 1837 године.

Споре се села Даросава и Гараши око међе. Спор рјешавају стари људи, а на граници се виде објекти: закрштени камен, трокраки цер, брдо, баре, Пештан Река. Одатле „уз Пештан Реку за једно два пушкомета до у Раков Поток“ (52, с. 94). Дакле, исто онакви гранични објекти какви су се на међама сретали и у ранијим стољећима.

Милићевић саопштава сљедећи примјер: Неки Петар Н. из села П. заузео једно мјесто на утрини села Ж., заградио га и засејао као своје. Општина села Ж. тужила га за то суду. Али, око те оgrade учестале свађе између Петра и сељака села Ж. Дође друга година. Петар попусти ограду, прихвати још утрине, све пооре и засеје. О Тројицама чобани из села Ж. учинише неки квар Петру. Он истуче једног чобанина и узео му секиру. Чобанин оде у село. У селу, код цркве, сабор: сви сељаци на окупу. Чобанин се пожали, људи се разјаре, скоче „селски“, њих 210, заједно с попом, те Петрову ограду спале и пусте стоку те му попасе усев (108, с. 238—239).

Ствар се тичала сеоске утрине, и, село ју је по старински, и то са својим попом, ријешило.

Ово би био и први податак који се односи на границе имања појединаца, приватника. Оно што смо досада наводили све се односило на село као цјелину и његове међе. Таквих спорова имамо и из новијих времена.

Године 1840 разграничавају се села Врбица и Орашац. Од стране Врбице тада је одређено 60, а од стране Орашца 40 опуномоћеника, сељака. Поврх тога изабрано је и 11 „кметова“ из других села. Тада су најприје, у врбичкој цркви, заклети опуномоћеници и кметови: кметови да ће међе право казати, а претставници села да ће на то пристати. Потом су кметови пред комисијом редом испитани, па су послје тога и кметови и комисија са по три до четири сељака (Врбичана и Орашана) и десет до петнаест деце од по 12 до 20 година пошли да означе и обележе сибор (међе). Тако су на стари начин означене међе (126, с. 171—172). Помеђашки спор, дакле, у прошлome столећу, а о коме имамо писмених података, ријешен је на овакав исти начин као што су ти спорови рјешавани у Средњем вијеку (стари људи, заклетва у цркви...). По Метохији су чак и у најновије вријеме у помеђашким споровима износили свете предмете из манастира Девича (крст, Јеванђеље, иконе (151, с. 79), да се људи на њима заједу и тако спор коначно ријеше.

Из наведеног случаја видимо и још једну новину: у таквим споровима доводе се дјеца да виде и упамте гдје ће се поставити међе. Ово свакако није нека нова пракса, али о томе имамо тек из XIX столећа података. И позивање људи из других села на овакве спорове такође није нова појава, али и о томе први пут овдје имамо помена. Јасно је да су заинтересоване странке могле да буду пристрасне, те да су се од најдавніјих времена у тим расправама позивали и неутрални људи, они који у спору нијесу били уопште заинтересовани.

Пракса позивања другосељана, као и позивање дјеце, у помеђашким споровима одржала се и до наших дана. Недавно су се око планине спорили Загорани и Петњици (Васојевићи), па су на суђење довођени стари људи из више сусједних села.

Што се тиче врсте и облика међашних објеката, и у наше доба јављају се онакви исти предмети на границама имања как-

ви су се сретали и у прошлости. Па и најновији законски прописи у том смислу (148) прописују и предвиђају истовјетне граничне објекте какве смо имали, рецимо, у XIII стољећу.

Појава да се власти мијешају у те спорове није никако нова. Дечански је слао свог пристава и своје судије. Турске власти такође шаљу своје претставнике. Кнез Милош је то исто чинио. Он је 1823 године увео и обавезну „синорску таксу“ од 20 гроша за све оне који су тражили да им власти имање осиноре. Та је такса касније и повећана на пет талира (50 гроша). Полагана је унапријед, а припадала је изасланику, синорцији одређеном од кнежеве канцеларије. Овакве спорове је каткад рјешавао и сам кнез Милош, који је, како се из записника о тим споровима види, био наклоњен онима што су имали мање земље (140, с. 339, 340).

Објекти на међи

а) Кост

Из Србије прошлога стољећа имамо занимљивих података о предметима на међи. Посебно мјесто у овом погледу чине животињске кости. Тешко је претпоставити да је ово нека новија појава, али је у ранијим писаним споменицима не налазимо.

Године 1838 отишао је неки Станко Илић у Кличевачку Аду те око клада поударао неколико сирових дубових колаца „и на њима као знак забране кости беле помече“ (51, с. 457). Из тога времена имамо и други податак исте врсте. Наиме, почетком прошлога стољећа доселио се у Параћин један сељак из Главице (село у околини Параћина). Тај је сељак од пусте земље око Параћина заузео колико му је требало, и то на тај начин што је отишао у оближњи поток гдје се бацају кости стрвина, покупио их и њима оградио заузето земљиште. Други, који су послје њега долазили, ово нијесу дирали, већ су и они заузимали земљу и тако је обиљежавали (51, с. 457).

Некако баш у то доба кнез Милош издао је наредбу „да се данакъ по омућству свакога разрђзуе“. И, тада су житељи окружја смедеревског пописали „све њиве, ливаде и воопште сву земљу“. Нијесу они тада оставили непописане ни уљанике, ни оних земаља „на којима су само коњске главе пометате, за знак да е оваи намерио земљу исту некад крчити и радити, а данас ни сам не обрабатава ју, а ни другоме не да да ју ради“. Кнез Милош је похвалио људе овога окружја што су овако урадили (129).

По традицији, и мјесто Брћин Чифлик, у селу Јовановцу, код Пирота, прије око 200 година, било је ограничено тако што су му међом биле постављене кости (139, с. 12—13).

Шта у својој основи значи појава стављања животињских костију међом свога имања? Да ли несташицу којег другог материјала? Свакако не, јер је Станко Илић кости пометао на дубово коље.

Ми смо већ у одељку о поријеклу међе (међаша) говорили о појавама да извјесне групе људске вјерују да се њихов опстанак не би могао ни замислити без извјесне животиње (или боље рећи животињске врсте) те да те тотемске животиње не само хране већ и свестрано штите односну групу, њене припаднике, њихову територију и имовину. Зар послије таквог сазнања не смијемо тврдити да је омеђавање земље животињским костима код наших људи прошлога столећа уистини траг тога времена и менталитета.

У прилог оваквом тврђењу ми ћемо сада прегледати и случајеве како се на земљишној међи срета и сам људски гроб. То смо и раније додиривали, али ћемо се сада на томе детаљније задржати.

б) Гроб

Већ је спомињано да се у Средњем вијеку код нас на међи јављају гробови. У Зети се као међашни објекти помињу Врзина, Љупкова и Рађена гомила, а код Скадарског Језера Теклина гомила (77, с. 163—164; 157, с. 5). Али то су голи помени гробова, гомила и мртвачког камења. Других и бољих података о овоме из Средњег вијека немамо.

У турско пак доба рекли смо да су на међама људи и убијани. У недостатку грађе, ми се у овој ствари нијесмо могли опредјелити за то да нам је ово донесено са Турцима, или је можда то био и неки наш старински обичај.

С друге стране, топографски називи који су настали у вези са личним именима, а који се сретају врло често и на границама сеоских атара, на границама племена, нахија и приватних имања, могу се објаснити једним дијелом баш овом појавом. Налази се, рецимо, на међи два села топографско име Марково Брдо или Николина Страна. Добрим дијелом таква су имена настала у вези са нечијом погибијом на томе мјесту. Конкретно: на граници села Загорја и Петњика (Васојевићи) једно се мјесто зове Марков Гроб. У традицији, иако доста помућеној, стоји да је тај Марко погинуо у спору око међе та два села. Ту је и сахрањен. А то није усамљен случај. И ово није тек ствар народног предања.

Прије дванаестак година брат (Гогих код Пријепоља) убио је рођенога брата на међи своје ливаде. Брат му је поткопавао међу, овај се на то разјарио када га је на том послу затекао и на мјесту га убио. Додуше, ако неко погине тако на међи, данас и не важи правило да се он ту треба и да сахрани. Али, правило је и обичај је да се на мјесту нечије погибије пободе мрамор (киљан), дугачки камен потпуно сличан међашу. И свакако није без разлога у неким нашим крајевима и до нашега времена очуван термин мрамор за међаш. У основи својој ово двоје морају да имају неке везе. Но ми имамо и сигурнијих аргумената ове врсте. Тако, на властеоским средњевјековним гробовима сретају се споменици на којима пише да ту почива тај и тај „на

својим племенитим баштина (78, с. 32). У Лепеници је, прије неколико година, и то у селу Крчмаре, један од предака Џукића сахрањен на спорној земљи (заправо на међи) између њихове земље и земље села Јарушице. То су урадили да би се тако обилежила међа и отада је на томе мјесту настало гробље за род Џукића*). Да би право својине над спорном земљом што боље доказали, а тиме и потврдили, Кљајићи су (село Загорје у Васојевићима) прије дваестак година сахранили старог Милету Кљајића, чобанина, који је умро за вријеме лета у катуну, на Смиљевици, на самом спорном појасу земље око којег су се више година спорили са сусједима Петњићанима.

Обичај сахрањивања на својој земљи раније је био познат и доста раширен у Србији (110, с. 350; 162, XIX, с. 113). У неким дјеловима источне Србије овај се обичај и сада чува, особито у селима разбијенога типа. У селу Богојевићима (Ариљски срез) прије петнаестак година сахрањен је на својој окућници Симеон Крчевинац. То је урађено по његовој испред смрти израженој жељи. Синови су му касније на том мјесту подигли и доста лијеп споменик. У селу Леовићу (Подриње) мртваце закопавају на њиховој земљи, обично негдје поред пута. Ћосовић из Мисаче (Орашачки срез) прије четири-пет година сахранио је у свом винограду кости два своја сина који су погинули у Другом свјетском рату.

Послије ових података, да ли се може извести какав закључак о томе: откуда, откада и зашто се баш људски гроб јавља као међаш? Џукићи у Србији и Кљајићи у Васојевићима хтјели су гробом свога сродника да докажу и истинску својину над извјесним спорним земљиштем. Ако бисмо се вратили у далеку прошлост наше (а и уопште људске) историје, да ли бисмо на то могли сигурније да одговоримо? Нама се чини да бисмо могли. И то сигурно. Ево како.

Земља је оно што човјеку (у одређеним условима) даје живот, земља је његова хранитељица; она је у основи његов предак, његов тотем. А човјек, који може да живи само захваљујући том свом претку, своје тотему, разумије се да и послје смрти треба да припада том свом претку, својој земљи. И ништа природније него очекивати (на извјесном ступњу развоја) да се људи сахрањују баш на својој земљи. Оваква појава и обичај код нас видан су траг манистичко-тотемистичких схватања наслијеђених из давно минулих времена, која су се одликовала једним сасвим другим менталитетом људским.

*) Овај податак ми је саопштио 1950 године као свој Петар Ж. Петровић, сарадник Етнографског института САН. Међутим, овај се податак налази у етнолошкој грађи покојног Ердељановића, коју је Петровић сређивао за штампу (Ердељановић Јован: Етнолошка грађа о Шумадинцима, Срп. етн. зборник, књ. 64, 1951, 43).

в) Крст

Ако бисмо ишли извјесним хронолошким редом, онда бисмо дошли и до тога да на међи сретнемо крст. Површно узето, ово би могло да се схвати као утицај хришћанства. Да видимо је ли то тако.

Још из XI стољећа (1049 г.) сретамо податке о томе да се приликом помеђашких спорова на камену или дрвету ударају крстови „крсти изва-ани“, „два крста изва-ана“ (114, с. 181).

У једној Угљешиној повељи наглашава се да је приликом једног помеђашког спора као гранични знак био урезан „часни и животворни крст“ (114, с. 168, 169).

За прошло стољеће такође смо спомињали спор села Даросаве и Гараша, на чијој смо међи видјели „закрштени камен“ (52, с. 94).

Крст може бити уклесан на камену станцу или на пободеном камену; може бити урезан на стојећем (живом) дрвету или направљен од дрвета и пободен на међи (в. о овом и каснији одјелак „Пободени камен“).

На граници Пипера, према Ровцима, на брду Крстацу, налази се дрвени крст као „мергир“ или медник. Па и само то мјесто названо је по томе што је ту увијек стајао дрвени крст као међник (64, с. 247, 269; 177, с. 121), док се у Херцеговини крстови на међашном камену и сада могу видјети (38, с. 698; 40, с. 392; 13, с. 296).

Прави ли се крст на стојећем дрвету, онда се прије свега нађе упадљивије (више) дрво на граничној линији, па се око њега „раскрчи и раскреше“, потом затеше с једне стране и ту уреже крст. По томе ће се знати да је то дрво и међаш. А такво се дрво, па временом и само мјесто на којем се оно налази, назива „закршћено дрво“.

У Средњем вијеку за постављање међа често се сретао израз „да се утеше“ (напримјер „судија и старци утесаше међе Средњему Селу“) (41, с. 26, 95). У области Копаноника и сада се каже за забран забео (48, с. 55), а у Црногорској Крајини забјел (83, с. 125). Овакав термин и сам по себи наводи на закључак да је раније оно што је забрањивано тесањем забјељивано. То с друге стране говори и о томе да су се често међе повлачиле кроз области које су имале шуме. Није без интереса ни чињеница да се понегдје чује (напримјер у околини Сомбора) за сваку врсту међаша термин „пањ“ (саопштење М. Милошевића-Бревинца).

У традицији се готово редовно чује да су се раније села и племена ограничавала постављањем крстова.

Тако, када су Косијери омеђени са Бјелицама, урезани су крстови уз Капулар, и ови се крстови и сада познају (82, с. 478). То је, уосталом, овамо био стари обичај (82, с. 478; 190, с. 274).

По старој Рашкој и Црногорским Брдима овако се поступало и до нашега времена. Ја сам лично имао прилике, прије двае-

стак година, да гледам како се то ради. Село Петњик (крај Бера) дијелило је своје „комунске“ шуме, које се налазе непосредно изнад села, а које се опет граниче са једне стране шумама села Дапсића. Тада су, границом, према дапсићкој шуми, по камењу урезани многобројни крстови. Они који су вршили ту диобу носили су собом чекић и за тили час би уклесали крст на неком међашном камену станцу. Временом таква мјеста добију и топографско име Крстац. Један такав примјер поменули смо на граничној земљи између Пипера и Роваца. Оваквих топонима налазимо и у крајевима гдје сада живе муслимани или Шиптари. То значи да су та имена старија од ислама или Шиптара у односноме крају. Тако, на примјер, код Гњилана на тромеђи шиптарских села: Цернице, Гумништа и Слаковце земљиште под шумом назива се Крстић. Исто тако се и на међи васојевичких планина и Ругове једно гранично мјесто назива Крстац (између Смиљевице и Хаиле).

И у Македонији се доста често сретају крстови као међашни знаци и уопште на међама (181, с. 359).

У Хрватском Загорју исто тако (10, с. 401), док су се раније овамо у гранична стабла забадали „чавли“ у виду крста (101, с. 922).

Да ли је крст тек обични знак да би се по нечему разазнала међа? Или је можда то утицај хришћанске цркве, која је настојала да свуда постави свој амблем? Познато је да је крст као извјестан симбол врло стар и да је као такав старији и од самога хришћанства као појаве. Чајкановић је тврдио да је крст и ношење крста (и икона) око поља свакако стари обичај ношења идола чији је облик могао потсјећати на крст (192, с. 106). Он мисли да је некадашњи идол преобраћен у прописни црквени крст (192, с. 106, 107), те да се он као такав срета и даље са својствима чувара граница, поља, винограда, вртова, насеља. Он чак каже да и данашње страшило, обучено у дроњке, није ништа друго него некадашње божанство, чувар (192, с. 107), па додаје да је крст у претхришћанско доба код старих Срба заиста био врста идола српском врховном богу, богу подземног свијета (193, с. 136, 144).

Крст се често (у нашем народу) ставља онамо гдје би требало да стоји црква или капела. Он се ставља у усјеве по пољима и на зграде. Он ту служи као утук противу непогода и злих духова, као заштита од помора (53, X. с. 116). Крст је, дакле, нека врста фетиша, сједиште извјеснога бога, или идол самога бога. Отуда, јасно је, крст и на међи. То пак што је крст извјестан наговјештај човјечијег лика, утолико прије показују везу самога човјека у виду крста, односно везу човјека и његовог антропоморфизираниог патрона (тотема). Овдје је чак и спољња сличност очигледна између претка и самога човјека: претка који се у виду крста срета на међи и човјека у стојећем

ставу и са раширеним рукама. Штавише, на тај знак (односно на надгробни крст) раније је родбина стављала и понешто од одјеће или накита покојниковог*). Из тога обичаја се види једноставна замјена покојника са овим предметом.

г) Необрађен појас граничне земље

У Босни је раније као међа остављан непооран појас земље од једне и друге оранице које се међе (183, с. 114). И у Црној Гори је за међу између радне земље остављано необрађено парче (појас) земље. То се звало „постопица“ (25, с. 287). Тако су се раније и у Лици имања разграничавала (10, с. 432). Овако је било и у Србији. Особито онда док је било више земље и док људима није било жао да тако оставе неискоришћен појас земље (увратине), широк по два-три метра.

И за Далмацију имамо саопштења да је међом ораница остављан појас необрађене земље или „мргињ“ (10, с. 433; 89, код мргин). У Буковици су те међе биле толико широке да су људи њима гонили волове са плугом, док су сада такве међе разоране и међом обично служи бразда или камење (3, с. 261).

Данас више нема тако широких међа између радне земље. Оне су као такве и непотребне. Између ораница најчешће су данас међе обиљежене једноставном браздом. Свијет се намножио, па је и те појасеве необрађене земље разорао.

У крајевима гдје су се оранице налазиле у стрменом земљишту, оне су као такве и морале да нестану. Ево зашто: онај чија је доња земља пооре своју њиву до последње бразде. И, баш та последња бразда, остајући незасута, изгледа дубља од осталих. Тако се временом радни (културни) слој земље полако одмиче надоље и „одораје“, јер се земља са ралице углавном осипа на једну (доњу) страну. С друге стране, горњи сусјед, када прави прву бразду, он већ по самој природи рада (и орања, а исто тако и копања) постепено „наораје“ радни слој своје земље на доњу страну. Зато, кроз неколико година на међи такве земље се створи врста степенице, која касније може да буде висока и по два метра и више. То је „склад“ или „цклад“. У Херцеговини кажу „мргињ“ (13, с. 296). Зато и њиве у нагнутом земљишту изгледају

*) Милићевић М.: Живот Срба сељака, 351. Петар Ж. Петровић, сарадник Етнографског института САН, у једном предавању о антропоморфним мотивима у нашој народној уметности, које је одржао прије три године у Етнографском институту, износио је као своју и „нову“ тезу да су надгробни крстови стилизоване и симболичне претставе самога човјека, покојника, који испод њих лежи. Али, како видимо, то су давно, и прије њега, други не само рекли већ и утврдили. Зато се он узалуд отима о некакав приоритет у томе погледу. Орнамент крста је прастари људски знак, који је био познат као симбол живота (Египат), сунца (Феникија), рата (Стара Јелада) или чега другог (Ђуровић Димитрије: Из историје крста као симбола, Гласник Професорског друштва, књ. X, Београд (1930), 339—340).

као терасе и степеничasto једна изнад друге постављене. Овакве међе су у неку руку (али не и свјесно створене) и бране од наглог спирања и одроњавања горњег комада земље (преко доњег). Овакве међе су и једна од најпостојанијих врста земљишних међа. По народном схватању, овај наорани дио земљишне међе уствари припада горњем помеђашу, јер је уосталом и наоран и створен од његове земље. Отуда у Грбаљском статуту и стоји да „горњи сусјед може на рачун доњег помеђаша да спусти међу за један лакат, али ако хоће за више, треба да се договори са сусједом (34, § 26). Но траву са склада, ако не користе обојица, обично користи само доњи помеђаш. Њему је то земљиште више приступачно и наручитије. Овако створене међе негдашњих (или садашњих) ораница веома су постојане и није их лако уништити, а помаћи баш никако. У многим нашим крајевима и сада се по утринама и ливадама, а каткада и по шумама, виде ти складови, који одмах опомињу на то да су ту некада и за дуго биле оранице. То су веома видно остаци ранијег искоришћавања тога земљишта на други начин него што се оно данас искоришћава.

Овдје се можемо осврнути и на то како се код подјеле земље пружају и постављају међе: наиме, да ли се земља дијели по неком правилу уздуж или поприко.

Ако је комад земље (ово се односи на подјелу породичне својине) који се дијели прилично дугачак и ако је квалитет земље на обадва краја једнак, или барем приближно једнак, онда се та земља дијели попречно. Да не би комад земље остао дуг и узан, то се избјегне подјелом на тај начин. Али, не подијели ли се земља тако јер је комад земље кратак или неједнаког квалитета на обадвије стране, онда се таква земља дијели уздуж (у оном правцу како се оре). Зато ће се, ако се таква земља налази у стрмини, временом на њој и појавити „цклагови“.

д) Хумке земље

Не остави ли се међом појас необрађене земље, обичај је понегдје да се граничном линијом праве хумке од земље. У „ерским“ крајевима (ужички, руднички и чачански крај) такве гомилице земље раније су се звале „анте“ (147, с. 515). Овакве су се међе између ораница раније постављале и по Сријему, док се данас више то не ради, већ се повуче само дубља бразда. Тако је било и у области старе Рашке и у Васојевићима. У Васојевићима су те хумке каткад прављене и од по неколико бусенова (тек да се види нешто на међи).

Гомилице земље међом углавном се праве између ораница. По ливадама то се не ради и није потребно. Ту је као међашни знак довољан пободени прут, грана, или колац.

ђ) Граница

У Крбавском Пољу (Лика) ријека Крбава зими и рано с прољећа преплави велики дио овога поља. Ту вода срани и заспе сваку врсту међе. Зато се међе одавна ондје више и не постав-

љају, већ испред косидбе изађу сељаци, удионици и сопственици појединих дјелова овога поља, па издијеле земљу на тај начин што међом свачијег комада земље пободу гранчице. Које је чији комад земље и гдје се он налази, сељани знају и одређују према каквим сталним објектима (станац камен, стари јабланови), а који се налазе ивицом Поља. Али, приликом косидбе сваки удионичар, бојећи се да не прекоси и штогод од туђег (сусједовог) дијела, не коси сасвим до пободених гранчица. Због тога се, послвије косидбе, Пољем виде узани појасеви непокошене траве, коју стока опасе (саопштење Вељка Кораћа, унив. наставника). Овај облик (несталних) међа потсјећа на појас граничне необрађене земље коју не користи ни једна страна. А сам овај начин годишњег размеђавања такође потсјећа на разграничавање имања у старом Египту. (Исти услови и исте потребе стварају и одговарајуће или сличне појаве).

Пободене гранчице су свакако стари начин омеђавања земљишне својине, који се како видимо (то ћемо и мало касније опет додирнути) још одржава. Природно је да се овакав начин омеђавања најприје могао јавити у областима шума. Свакако отуда и заједничко име граница за међе у областима негдашњих шума (в. Увод).

е) Дрворед

Пободе ли се сирова грана на међу, она се често ту и прими. Нарочито врбова грана и у влажном земљишту. Тако ће се временом међом створити дрворед или врста разријеђене живе ограде.

Раније је у атару села Марадика (Сријем) Бранко Лађевић омеђио своје ливаде тако што је побо врбово сирово коље и гране и поред овога још ископао јарак. Зато се сада читав тај комплекс земље (иначе подржављен) издалека примијети баш по међашним дрворедима старих врба.

Такве су међе и у доњозетским селима скоро по свим ливадама поред Скадарског Језера.

Али такве међе могу се подићи само између ливада, не и између њива. То због тога што дрвеће својим хладом много више смета усјевима него трави.

У новије вријеме, откада је Србија обешумљена, сељаци врло често саде и међом ораница, поред путева и о крајцима имања багреме. Ово се ради због тога да би се коликогод надокнадио недостатак огријевног дрвета и грађевинског материјала (113, с. 403, 404, 409). (Због посјеченог багрема на међи убио је, 1952 године, Светислав Грубач Љубодрага Грковића из села Коњух, код Крушевца) (144, 17-VIII-1952).

Да ли су гранчице, и уопште дрво на међи, само и једино објект који треба да покаже докле допире нечија земља? На први поглед тако изгледа. Али у далекој прошлости свакако је било и другачије. Оно се ту јављало још из раних времена и још са онога ступња када је код људи било предмет особитога култа.

Уосталом, код нас је култ дрвећа и зеленила уопште доста очуван. Познато је колико се често у народној религији јављају лијеска, глог, дријен, липа или које друго дрво. У извјесне дане дјеца ваља (по обичају) да се опашу врбовом или дреновом гранчицом: да расту брзо као врба и да буду здрава као дријен (124, с. 86). У околини Шапца, на Божић изјутра, ако нема нафоре, поједе се дренов или љесков пупољак (124, с. 86, 145). Општије је затим вјеровање (наше) да млад човјек не ваља да сади орахе, јер ако се то дрво осуши, и он би умро. Или, пак, ако неко посијече орах пред кућом, и сам ће умријети (124, с. 175). И накрају, код нас је особито познат култ „записа“, који се обнављају сваке године када се носе „крста“. Дрво запис сматра се светим. Од њега нико не гори и нико га не сијече. Падне ли само, оно се носи у цркву или школу, да се тамо употријеби (20, с. 47). Све то, дакле, јасно упућује на она времена када су наши стари имали посебних вјеровања у вези са појединим дрвећем.

ж) Јарак

Међом између два комада земље каткада се види и ископан јарак (јендек, канал). Тога је било и раније, а срета се и данас. Мало прије смо поменули омеђавање имања Лађевића у Сријему.

Прије 70 година (1880 г.) маћеха Ранђија, удова Николе Миленковића, из Гари, рекла је у суду у Крушевцу за пасторка „он је одмах ископао ендек и тако своје особио“ и захватио (79). Данас се у Јасици, крај Крушевца, за тако омеђен комад земље каже „оендечен“ (саопштење М. Милошевића-Бревинца).

Јарак као међа обично се срета онамо гдје је подводно и подбарно земљиште. Он се ту копа и као врста оградe, али најчешће и зато да би њиме отицала вода. У Крагујевачкој Јасеници, да не би стока прилазила живој огради која се налази међом, поред ње се ископа и „ендек“ (132, с. 118). Ово би била у неку руку дупла међа (жива ограда и јарак). У Славонији кажу да би међа била постојанија најбоље је да се њом подигне „жива међа“, коју није лако помаћи (73, с. 230).

з) Ограде

Још у Уводу речено је да нећемо опширније говорити о оградама. Али, пошто се ограде у највећем броју случајева сретају баш на земљишним међама, рећи ћемо сасвим укратко нешто и о њима, онолико колико заслужују као један од облика међа.

Ограђује ли се неко земљиште (а ограда, разумије се, иде самом међом), онда се ту стављају врлике, трње, плот, озида зид итд. То се ради већ према материјалу којег има неко на расположењу.

У другој половини прошлога стољећа Сретен Поповић за Србију саопштава: „Куће су удаљене једна од друге по пд сата. Када смо чијој кући ишли, морали смо, штоно реч, преко двадесет и девет врлика прескакати; јер су и њиве и ливаде и забра-

ни и папњаци све у заградама били“ (1,47, с. 213). У Србији тога времена било је још доста шуме, па се земља могла да ограђује без неких нарочитих тешкоћа.

Понекад су и саме власти наређивале и настојале да се подижу нове или поправљају старе ограде око радне земље (99, с. 6).

У каменитим крајевима ограде су најчешће озидане и такве ограде, односно међе, врло су постојане. У Херцеговини се и каже за сухозид „међа“. Од камена се по могућности праве ограде (односно међе) у стрменој земљи да би се тако спријечило спирање и одроњавање земље. Или се барем то ради само са доње стране. Овдје ограда има исту функцију као и спомињани „цклавови“.

Између Херцеговине и Црне Горе: све од Бијеле изнад Грахова, па преко старе Црне Горе, кроз Бјелопавлиће и Пипере до Кома, налазе се трагови негдашњег каменог зида, који је по свој прилици имао да штити византиске земље од навале Гота, када су ови крајем V столећа били продрли у далматинске крајеве (које је онда држала Византија). Овај „сувومهњи зид“, заправо трагови од њега, у народу се називају „презида“, „Дукљанинова међа“ и „Међа Вука Махнитога“ (199, с. 24; 89; 67 у регистру).

Богишић је саопштио обичај из Макарске који се састојао у следећем: ако би неко оградио парче земље зидом начињеним помоћу креча, оно му је и остајало, али, ако је то урадио само сухозидом, та је земља његовом постајала тек после треће године (10, с. 402).

Ако нема потребе да се међом озиди зид, онда се праве гомилице камења, исто онако као што се то ради са гомилицама земље. И сада се у динарским областима могу наћи гомиле камења које су некада биле међом неког племена или сеоског атара.

И ограда, па била она од зида, дрвета или како другачије направљена, некада је у основи својој имала и другу функцију, не само да практички и у привредном погледу заштити једно подручје. Ограде су се правиле каткада и као врста политичке (војне) заштите. Ту је особито карактеристичан случај са кинеским зидом, а и „Вуковом међом“ код нас. Али ограда је некада имала и мађиско-заштитну улогу. Код нас се то најбоље види из обичаја „оборавања“ села, симболичког ограђивања једног подручја: да ту не би зло могло да наиђе и нашкоди. Из ове групе обичаја је несумњиво и обилажење литије око села и сеоског атара.

Гомиле камења међом у неку руку потсећају на гробове, утолико прије код нас када знамо да су наши стари на гробовима подизали земљане или камене хумке.

и) Пободени камен

Од свих начина омеђавање земље код нашега народа по свој прилици је најраспрострањенији и најобичнији побадање камења. Камен је и трајна и видна ознака. Да би то била видна ознака, камен за међаш тражи се, ако га нема у близини, и доноси са веће

даљине. Отуда је постављање камена међаша у неким нашим крајевима и добило особит карактер. То је обред посебне врсте.

Међашни камен, ако већ није обрађен и за ту сврху нарочито припремљен, обично је дугуљаст, да би се једним својим крајем могао што дубље и боље да пободу у земљу.

На камену међашу се још одавна помињу какви урезани знаци. У Средњем вијеку код нас видјели смо да се на међашном предмету урезује и знак крста. Тако се спомиње и у Црнојевићевој повељи, с краја XV стољећа, „усијецање границе“ селу Шишојевићима (82, с. 477—478). Овога има и у наше дане. У Санџаку се и сада са доње стране међаша уклеше неки знак, по коме би се могао разликовати од другог камена. И у Војводини, гдје се као међаш победа краћи, од цемента изливен стуб, на оном дијелу што вири из земље ставља се неки знак. Сличних појава било је и код других народа.

Тако су код Њемаца у прошлости границом села постављани камени кипови. У Данцишком музеју раније су чувани многи такви кипови који су се некада налазили на границама села у Пруској. То су биле грубо уклесане људске фигуре претстављене са раширеним рукама или са објешеним рогом о врату (94). Рог на овим претставама као да је симбол гласне опомене да се не прилази међи и да се она не прелази, а раширене руке то као и стварно да хоће да забране.

ј) Сведоци камену међашу

Стари је обичај да када се победа међаш, па био он од дрвета или камена, испод њега или око њега у непосредној близини стави се и по неколико ситнијих каменова, као „сведоци“ главном и видљивом међашу. Деси ли се којим случајем да главни међаш нестане са свога мјеста, „сведоци“ треба да покажу гдје је овај стајао. Земљишна међа је, као што се из овога види, у неку руку двострука: једна је нешто дубље, а друга је на површини (13, с. 296), једна се види, друга је сакривена.

У селима око Бродарева (средње Полимље), Новог Пазара и Ужица прича се да је у старини приликом постављања међа закопавано испод главних међашних знакова: парче црвене свите (чоје), комади разбијеног филцана од кафе, угљевље и ситно камење. Не сваки пут и све од овога, али је тако било. Ево примјера.

Спорили се једном, негдје у прошлости, Новопазарски и Ужички кадилуци око међа. По старом обичају, призвани су старији људи да по души кажу стару међу. Један од старца дуго се окретао око себе стојећи на међашном простору, па је најзад затражио да се копа ту гдје он стоји. Странка која је одатле била помјерила међаш стала је нато да негодује. Старац је упорно тражио да се ту копа; јер ће се наићи на „сведоке“. И, доиста, ту су ископани: угљевље, парче црвене чоје и комади разбијеног филцана (саопштење проф. С. Вукосављевића).

У источној Србији у међе је стављано угљевље (80, с. 112).

Милораду Милошевићу-Бревинцу, причали су старији људи у Заглавку, да су Руси, гонећи Турке ка Тимоку, последије побједи на Плевни, копали рупе и ложили ватре у њима да последије те рупе затрпавају. То су радили да би се знало докле су били допрли гонећи Турке (саопштење М. Милошевића-Бревинца).

И у Васојевићима су раније стављали испод међаша угљевља или ситнијег камења.

У Војводини се и сада испод „државног“ камена на један метар дубине закопа цигла. Свједоци око међаша јављају се и код других народа. Ми ћемо поменути ову појаву код Србима сусједних народа.

Тако, у Македонији је обичај, када се успоставља нека међа, да сви присутни треба да баце по један камен на међаш (182, с. 105; 181, с. 342).

У Хрватској се под међаш ставља „глажевине и цреповља“ и уопште онога што не сагњије (93, с. 35).

И у Бугара је обичај да се под међаш ставља пепела или пијеска „да би тако остао траг староме мјесту“ (10, с. 434; 6, с. 224).

Код Арбанаса, у њиховом традиционалном закону Леке Дукађина, стоји да камен међаш уза се мора да има „сведоке“, а то је обично одређени број каменова (шест или дванаест) који се закопају око главног камена (47, § 239).

Свједоци око или испод главног камена међаша наизглед се чини да су ту дошли да би се међа практички боље осигурала. Али, зашто ће ту разбијени суд, зашто комади чоје, зашто баш угљевље, односно пепео?

Присуство суда овдје на нешто треба да опомиње. Зна се да су у прошлости извјесна божанства, и то баш божанства подземног свијета, као своје атрибуте имала какав суд (193, с. 90). Па и код нас се у народу доскора вјеровало да снага и својства вјештице почивају у лонцу (68, X, с. 235).

Суд под међашом није пука случајност. С друге стране, знамо да се божанствима, духовима предака или коме другом приносе жртве у судовима. То што је овом приликом из њега попијена кафа, не само да не мијења ствар, већ иде у прилог нашој претпоставци да је међа некада било значајно култно мјесто гдје су се и жртве приносиле. На то као да упућује и присуство црвене чоје, а исто тако и трагови ватре.

Што се пак тиче самог међашног камена, који је често на неки начин и обиљежен, ми смо већ у ранијем поглављу рекли да је то један од видних трагова код савремених људи, а у вези са којим се и данас чувају многа вјеровања и обичаји, из времена када су поједини предмети уживали особито поштовање, када су они били централни култни објекти, који су само временом као такви ослабљени и потиснути у други ред и на саму периферију приватне својине када је она већ постала основом друштвеног поретка.

Зашто баш камен? Па зато јер је и камен на овом или оном мјесту, код ове или оне групе (под одређеним условима) имао прворазредни значај у животу и култури. Камен се као култни предмет и данас јавља у извјесним приликама. Тако, каменом оштрицом ваља новорођенчету откинути пупчану врцу; каменом ваља за мртваца начети покров да би се прецијепио; помоћу камена се добија ватра; камен има доста честу примјену у народној медицини итд. Због свега тога није ништа чудно да се као гранични и заштитни знак својине јавља најчешће и по могућности баш камен, негдашњи заштитник и главни култни објект, обиљежје једног раног друштвеног поретка, а који је овај предмет оставио у наслеђе новом и млађем потомку (односно поретку).

Међа у народним вјеровањима и обичајима

У досадашњим излагањима ми нијесмо изнијели много обичаја, вјеровања, празновјерица и осталог етнографског материјала због тога што смо ишли извјесним историским и хронолошким редом, а за ранија времена у нашим споменицима ми о томе и не налазимо података. Обичаја и вјеровања у вези са међом несумњиво је било и раније, само што ми о томе немамо писаних вијести. О томе имамо тек података од прошлога стољећа.

а) Воћка на међи

Посебно питање код нас чини у овом погледу воћка на међи. У вези са воћком на међи развио се знатан број правних обичаја. Ми смо још у поглављу о „Постанку својине“ помињали воћку као занимљив објект приватне својине. Па и овај одељак ћемо почети са обичајима везаним за њу.

Воћка на међи и извјесне правне одредбе у вези са њом помињу се још код старих Грка. Код њих је, наиме, био овакав пропис: дрво које се сади на међи треба да се посади далеко од саме граничне линије пет стопа, а смоква и маслина девет. Онај, пак, који је заснивао нови пчелињак, имао је да га одмакне за триста стопа од ранијега (143, с. 25).

Код Бугара воћка на међи припада обојици, али, ако једној страни смета више, она може то дрво да посијече само ако га из клечећег става са своје земље сјекиром може дохватити (10, с. 431).

У Рогозни, код Шибеника, нијесу се браћа на диоби могла да погоде око једне смокве, па су на крају подијелила њене гране (3, с. 261). Код наших острвљана овога је раније било чешће са стаблима маслина (190, с. 278).

Код Срба, воћка се на међи оставља само ако се на диоби земље ту и затекла. Осуши ли се ова, друга се, по правилу, ту не подиже. То нарочито важи за воћке на међи ораница (јер дрвеће смета усјевима). У околини Ариља прича се да је на оном мјесту гдје би неко на међи погинуо сађена воћка „да би се то мјесто

боље објележило и да се са те воћке бере за душу онога који је ту убијен“.

Плод са воћке на међи припада оној страни на чијој се нађе или на чију земљу падне.

У Лици се плод са такве воћке бере редом: једне године једна, друге године друга страна; или се воћка отресе, па плод подијели (10, с. 430). То код нас умногоме вриједи као општије правило, али се од тога изузима маслина, коју човјек може сабирати и са туђе земље када му преко међе падне (8, § 11).

Дешавало се (а тога има и данас онамо гдје има воћака на међи) да се људи око таквих воћака и њихова рода свађају. Зато се понекад прибјегавало и подјели воћке на тај начин што се она издијели гранама (као што смо малоприје видјели за наше приморце). Тако, у Санцаку има случајева да се гране једне јабуке која се деси на међи, или на диоби остане у заједничком дворишту, подијеле између три брата. Оваквих појава находи се и у околини Бара, гдје на тај начин дијеле смокве (184, с. 91).

б) Продаја и подјела земље

Када се врши продаја земље, правило је да се купцу до детаља покажу међе. Не учини ли се то, онда се баш у таквим случајевима, када се појављивао нови власник, дешавало помицање међаша на његову штету. С друге стране, продавац је, ако није на лицу мјеста показивао међу будућем власнику, причом и хвалом размицао међе дотичне земље не би ли је што боље продао. Због тога се купопродаја земље по правилу и врши пред свједоцима, а у новије вријеме и пред властима и са вођењем записника о томе. Раније наш свијет у великој већини није био писмен, па се писмени уговори о томе нијесу ни градили.

Врчевић доноси опис једног „истинитог“ суђења из Боке (из 1841), коме је, како каже, и сам присуствовао, гдје, су двојица били купопродајни уговор за неку земљу направили отисцима прстију које су умакали у размућен барут и стављали на хартију од фишека (23, с. 78—85; 24, с. 245—246).

Уопште узев, наш човјек је на међу врло осјетљив. Особито земљорадник. Он је каткада ту и ситничар. Са сточаром већ другачије стоји.

Када се дијели породична земљишна својина, обичај је да старији дијели, а млађи бира. Или се каткада заједнички учини подјела земље, па се потом вуче коцка.

Прије 80 година браћа Јојићи из Ирига (или како их мјештани зову Бандари) нијесу могли да се нагоде гдје да поставе међаше, када су дијелили земљу у мјесту Момијеву. На крају су довукли буре воде и разбили га на врху те земље па куда је вода из бурета потекла онуда су и поставили међе. Не може се сазнати да ли је ово био неки стари обичај или само усамљен случај пргавих људи.

Исто тако, браћа Животин из Ирига нијесу могли да се нагоде око међе на диоби једнога комада земље (под пшеницом), па су тако оставили неподијељен читав појас земље. Сусједи су их опомињали да пожњу жито са тога земљишта и, када ови то нијесу урадили, неко им је ноћу спалио то жито (саопштење Миливоја Исаиловића, из Ирига).

Иначе се на дан подјеле земље видно и јавно поставе међе издијељеним комадима земљишта.

в) Помјерање међе је страшан гријех

Помицати међаш у туђу земљу или одорати од сусједове њиве (па макар се ту радило и о сасвим незнатном простору) у нашем народу се сматра тешким правним преступом. У Грбаљском статуту каже се „ко би помакао мргин, то јест прихватио туђе земље уза своју, да му се убију волови орачи и да их кнежина поједе“ (34, § 8). С обзиром на то да се у области за коју је важио овај статут није без велике потребе држало никад много волова, ово је била прилично велика и општра казна.

Али помицати међаш и закидати од туђе земље не сматра се само правним преступом. То се држи и за један од најтежих моралних и религиозних грјехова. То је скрнављење једне особите врсте светиње. Таква вјеровања постоје и код наших сусједа.

Код Хрвата се, на примјер, држи да ако преступника (премеђаша) за живота не постигне нека тешка несрећа, он ће на оном свијету носити о врату присвојену земљу (73, с. 229).

У Бугара се вјерује да се нарушавањем „синора“ чини страшан гријех и да онај који то ради може да ослијепи или како другачије да настрада: могу да му помру дјеца, да му поцрка стока (6, с. 67). У једној бугарској народној пјесми пјева се како св. Ђорђе неће да пусти у рај свог рођеног оца баш због тога гријеха :

Немаш пѣтъ вѣ рай да дойдешъ

Некога си орачъ бивалъ

Синори си разоравалъ (6, с. 67).

У Босни се вјерује да премеђаш носи о врату присвојену земљу када дође „на онај свијет“.

У Кучима се каже да је „грјешно и одвећ срамотно премеђавање међе и, по народном вјеровању, тијем начином заузета земља премеђашу ће заувјек висити о врату на оном свијету“ (45, с. 124). Због оваквих вјеровања у Црној Гори и Боки премеђаш је на манастирским иконама претстављен како гори у пламену, а ђаво (са крилима и роговима) објесио му о врат рало, па над ралом сједи (10, с. 435).

Премеђаш не може лако ни да умре. Он не може умријети све донде док се не донесе мало земље „са мргина“ да му се стави на груди. Па и кад умре, тијело му се неће распасти (13, с. 297), док ће му на оном свијету висити о врату закинута земља као што

непоштеном воденичару виси воденични камен. Ово претстављање млинара нарочито је јасно учињено на једној фрески у цркви св. Николе у Бијелом Пољу. Шта више, у Бихору се прича да воденичаре нијесу ни сахрањивали у гробљу гдје остале (29, с. 25; видети о томе и 185, с. 239).

На једној фрески у Дечанима такав грјешник је претстављен како је везан око струка и објешен, док му о врату виси воденични камен а о ногама рало. У једном углу те фреске пише:

Кто оукра
де тоужоу
нивоу (137, табла 279)

У Санцаку се вјерује да ако косач само дотакне косом становник (међаш), то ће се чути до „самога неба“, те да се тај косач мора „стрести“.

И у Кучима се вјерује слично. Због тога је раније међом и остављан читав појас земље (раздио) улеђињен (45, с. 124—125).

У Азбуковици међаш се не смије нипошто ни додирнути. Уради ли се то, онда ће се неке од укућана нешто зло догодити (10, с. 435).

Из Грузе имамо овакав случај: у селу Голочелу спорили се око међе кумови Љубисав Петровић и Милосав Минић. Љубисав је носио земљу на глави и тако означио спорну границу, а Милосав му је признао. Послије неког времена Љубисаву умре син. Из бојазни за осталу дјецу да му не помру, јер је био криво означио границу и тако се замјерио своме куму, Љубисав позове кума и затражи опроштај. Милосав на то не пристаде и на тај начин се коначно и раскинуло њихово кумство (141, с. 314—315). Премеђаша, дакле по народном вјеровању, мора кад-тад да сустигне нека тешка несрећа.

г) Ношење земље приликом спора око међе

Из овога примјера из Грузе сазнајемо и обичај да се у помеђашким споровима носи од спорне земље по терену куда се успоставља међа. Земља се носи на глави (обично бусен), у торби, о врату, на леђима или већ какав је гдје обичај. Штавише, раније се вјеровало да је права међа баш тамо гдје носиоцу земље падне бусен. Разумије се, дешавало се да, када криво-клетвеник ступи на туђу земљу с намјером да се куне за њу да је његова, узруја се и затетура те му испадне земља из руку или са главе. И то је мјесто узимано као права међа (150, с. 65).

Прије 40 година разграничавали се потеси између села Добраче и Кикојевца, у Грузи. Тада су људи одабрали најстаријег и поштеног човјека Дмитра Јованчића из Добраче, да он „по души“ покаже међе потесима. Дмитар је тада ставио бусен на главу, а друга два узео у руке и пошао границом, док су

људи ишли за њим и постављали „међу“, тј. граничне ознаке од камења (141, с. 314).

По правилу, земљу има да носи онај на кога се сумња да је премеђаш. Но то не мора бити. Како видимо из овога примјера из Груже, земљу може да носи и неко неутралан, незаинтересован човјек. Али, када неко тако носи земљу, од њега се тражи да се куне. У Гружи се куне овим ријечима: „Тако ми мајке земље, која ме држи и храни, ово је моја земља“. Послије такве заклетве друга страна му туда и признаје међу (141, с. 313).

У Херцеговини „бус, трн и камен“ обично је имао да носи онај који тражи више земље. Он се куне овако: „Да Бог да, ако ја тражио туђе земље, земља ми у се не дала, него ми из себе кости избацила, а на овом свијету не требовала ни мени ни моме дјетету, па ни дјетету мога дјетета. Кућа се моја црнијим трњем затрнула и све се моје у станац камен претворило“ (13, с. 296).

Као у Херцеговини ради се и у Босни (10, с. 435; 183, с. 114).

Тако се ради и у Моравичком Старом Влаху.

Исто тако се чини и у Сретечној Жупи. Када је спор око међе, позову се старци, а каткада и читаво село, па онеме који тврди да је спорно земљиште његово, ставе врећу земље на леђа, и то са спорног земљишта, да је пренесе на своју земљу. Тада му присутни говоре „на твоју душу земља“. Исто тако овамо вјерују да ће премеђаш кривоклетвеник у болести и на самрти почети да једе земљу (121). У овој жупи се у народном колу „Град градице“ (које се изводи на тај начин што се једна половина играча попне на рамена других) и то на самом почетку игре, наздравља проклињањем рђавих људи, па се првим стихом каже:

„Кој помера међа да се помери од памет . . .“

И у селу Драговцу, код Пожаревца, у једном спору око земље, из 1924 године, ношен је бусен земље на глави. Тада су општински одборници ишли за оним што је носио земљу и означавали међу. Али, послије те парнице, кћи тога што је носио бусен почела је да једе земљу са те њиве (151, с. 83).

Једење земље овдје се јавља као последица тешкога преступа и проклетства.

У Васојевићима се вјерује да ће се премеђашу још за живота неко зло догодити: родиће му се (син или унуче) глуво, нијемо, слијепо; или ће се разбољети неко од његових од какве тешке и неизлечиве болести. Чак се у том погледу наводе и конкретни случајеви. Тамо је иначе обичај да у спору око међе дадну бусен земље онеме који се куне да је његова, овај то стави на главу и пролази међом. Присутни га тада куну „Нека ти Бог суди! Од Бога дочекао!“ Заклињање за земљу се врши и са дрветом или каменом на глави а дјететом у рукама. И то са овим ријечима: „Да ми се сјеме као камен скамени, да ми се дијете као дрво осуши, да ми слава не помогне, на њиви да ми ништа не роди, у тору да ми не блеји, огањ у кући да ми не гори“ (19, с. 330). Откада су Васојевићи у прошлом стољећу припојени Црној Гори отада су им помеђашки спорови и записивани (сентенције 19, с.

326). Мени су казивали у Васојевићима да приликом спора око међе узима своје дијете онај који тврди да је оштећен и да је у његову земљу помакнут међаш, па то дијете као победа на саму међу и говори: „Ако ође није међа, ово ми се дијете скаменило и све ми се у дом скаменило“. И, на тако тешку заклетву, присутни, обично узбуђени, наговарају и савјетују другу страну да пристане на ту међу, јер се тврдо вјерује да се тако страшном клетвом нормалан човјек не би могао криво да закуне.

У Крагујевачкој Јасеници вјерују да ће земља сасвим опустети ономе што на тај начин отима туђу земљу (132, с. 119).

Ношење земље у помеђашким споровима нема сумње да је као обичај постојало и раније. Али ми за даљу старину од прошлога стољећа о томе немамо вијести. Но, када тај обичај налазимо данас у великој свјежини очуван и исто онакав какав се он срета у прошлом стољећу, онда можемо сигурно тврдити да је овога обичаја било и много раније код нашег народа.

Ево неколико података о томе обичају из прошлога стољећа.

Прије једно сто година спорила се у горњем Ибру села Копорић и Заврата око неке земље. Посредовао је у спору и кадија, који је ишао иза три најстарија Србина који су „пронели бус и камен“ међом и победао међаше. И отада је туда овим селима и остала међа (145, с. 177).

За Колубару Милићевић саопштава да се копао бусен, на њега стављао соли и хлеба, па би се онај што има да га носи окренуо истоку, прекрстио и казао: „Тако ми ове земље у коју ћу, тако ми овога леба и соли без којег се не може ни живети ни умрети, право ћу казати куда је синор“. После тога метне себи бусен на главу (с хлебом и сољу) и иде онуда куда тврди да је међа. Кад дође на крај, опет се прекрсти, пољуби бусен, хлеб и со, понављајући, „тако ми овога хлеба и соли без којих се не може ни живети ни умрети, право сам казао куда је међа“. И на крају се закопа тај бусен заједно са хлебом и соли и тако је спор свршен (107, с. 210—211).

У Тимоку би се узела земља у торбу, вјешала о врат и са њом се ишло међом. Том приликом сипана је земља из торбе и говорено је: „Ако криво казао, ова ми се земља нашла за подушје! Проклет да је ко ову међу поквари! Земља му се ова за подушје нашла“ (107, с. 211).

У Смедереву се говорило када би се бацила грудва земље у правцу међе: „Ако право не казао никакве среће не имао. Убио ме Бог и никад своје деце не видео“ (107, с. 211).

У Златибору, док је један држао земљу на глави, дотле су му парничари, кметови и сељаци, говорили: „Како право казао онако ти Бог помогао! Земља ти тако била лака“ (107, с. 211).

У Космају се прича да је некада синор села Рожанаца, а по наређењу Турака, омеђио неки Станко на тај начин што је обиљежавао границу засијецајући дрвеће на свом путу и носећи „бус“ на глави. Тако је Рожанцима припало све оно што је Станко обишао за дан (саопштење професора Б. Дробњаковића).

Ношење земље или камена у помеђашким споровима (у торби, на глави, или већ како је обичај) познато је и у Македонији све до нашега времена (138, с. 433; 182, с. 105).

Понегдје се прича да је овај или онај атар у своје вријеме омеђен и тако што га је неко обишао на коњу, објашао. Овакве анегдоте обично стоје у вези са каквим агом или бегом, па би се могло претпоставити да ово и није неки наш, домаћи обичај, већ да су то само Турци радили (или наши људи по њиховом наређењу).

Мало прије смо, на примјеру из Васојевића, видјели да се у помеђашким споровима каткада доводе и дјеца. У Васојевићима се то ради да се човјек закуне на свом дјетету, али код наших сусједа у Славонији, Хрватској, Бугарској и Арбанији био је до недавна познат обичај да се доводе дјеца да би видјела и запамтила гдје се постављају међе.

У Самобору (у Хрватској) овакав обичај наводи Ланг (93, с. 35), а у Славонији га спомиње ЈанчEROVA (73, с. 228).

У Бугара се овом приликом доведена дјеца којипут и ошамаре или се повуку за косу „да би боље запамтила постављање синора“ (6, с. 66).

Арбанаси и сада практикују овај обичај у споровима око међа.

д) Вјеровања

Земљишна међа није само неприкосновена у томе да се не смије помицати у своју корист, а на штету свога сусједа. У народу се вјерује да ће премешаша за такав преступ снаћи и нека тешка несрећа и невоља.

Међа је по схватањима нашега свијета неко тајанствено мјесто, којему се није препоручљиво ни примикати, макар се тада и немало неких рђавих намјера. На међашном простору се не сједи. Ту се не спава. Без потребе ту се не ваља ни задржавати уопште. На питање зашто све то да се не смије и да се не ваља, у народу вам одмах одговоре: „Та ваљда има и другога мјеста за то!“. На сам међаш се не смије, Боже сачувај, сјести. Уради ли се ипак то, дотично лице може да се помами, да ониједи или ће која друга недаћа да га снађе (Санџак). Овако су ми казивали и Руговци крај Пећи.

Онога који је заузимао туђу земљу, када умре, земља ће избацити из гроба и неће га у себе примити (53, V, с. 90). Ни тијело му се такође неће лако распасти (13, с. 297).

Деси ли се да неке граничне знаке однесе гранични поток (јер се каткада међом налази и ријека или поток), то се држи да је дјело неке више силе. Људи се зато томе најчешће и не супротстављају. Поток није сам од себе могао да скрене! Тако вјерује заостао човјек. Такве случајеве и таква вјеровања рђави људи су, разумије се, користили, заправо злоупотребљавали, па

су кришом и сами окретали и навртали какву бујицу на туђу страну, не би ли на тај начин проширили свој комад земље.

И данас, када наши сељаци улазе у сељачке радне задруге, они скоро и без изузетка и даље остављају међаше по пољима. Они ту стоје и често сметају раду, али се ипак остављају. И, када се приговори тим сељацима зашто не уклоне те међе када им оне само сметају, они ће вам рећи: „Нека остану! Шта може израсти на томе мјесту“? (72, Ingolič је после тога написао и штампao роман „Међе“).

Па и само име „становник“ у Старој Србији (Санџак) за међаш носи у себи нијансу свога првобитног садржаја из вјеровања наших старих у вези са међашном светињом. То је непомични, стални неприкосновени становник једнога мјеста.

ђ) Празновјерје

У вези са међом и међашем код нас има и празновјерних радњи, које имају за циљ да чељад или кућу поштеде од разних незгода.

На чисти понедељак ваља једној од жена пометено смеће из куће однијети до међе. Ова одатле зовне сусјетку и рекне: „Ево ти бува и стеница“, па иза тога баци смеће и побјегне (162, L, 202). То се чини да не би било бува у наредној години, тј. да би оне отишле другима.

Да не би вукови чинили штету ради се ово: узме се цигерица од печенице, однесе до границе имања или сеоске међе, па баци и каже „Ово је вуку храна за годину дана“ (162, L, 202). То је врста жртве којом се вук жели умилостивити да у тој години не прелази границу имања (односно села) и не чини штете. У овом погледу, по народним вјеровањима, међама су слична и раскршћа.

У пиротском крају, када завлада нека болест у стоци, погасе се све ватре у селу па се на међи атара два села ископа рупа као тунел и над том рупом двојица трљају липова дрва једно о друго док не добију „живи огањ“ (49, I, 78; 178, с. 99). Ватра (још „жива!“) на међи треба да сагори злу силу која крене да пређе то мјесто.

У Банату се вјерује да онај мртвац који се вампири може бити вампир само у атару свога села. Даље и изван тога не. Друго, да не би село тукао град, у селу Леовићу (Подриње), узме се воденична устава и буши сврдлом, па ти отпаци посипају међом: да се невријеме ту заустави. У засецима истога села на Ђурђевдан изјутра обносе змију у тикви око свога засека. И то се ради да би их невријеме мимоишло. За Новку Мијушковић, из Ивањице, прича се да и сада уочи Ђурђевдана обилази своје имање гола и јашући на вратилу: да би је обишао град, болести и друге невоље. И из ових примјера јасно се види вјеровање у мађиску моћ ријечи (устава и вратило) које треба, зато што су и по својој форми сличне појму заустављања и враћања, да отклоне несрећу која се на њих устреми.

Међа је, дакле, за штеточиње, зле силе и слично извјесна врста бране, оградe, штавише, утука. Међа (односно оно што је некада ту било) треба и може да заштити од епидемија, вукова, вампира, града итд.

Откуда таква схватања? Свакако отуда што су се садашња међа и међашни објекти уопште наслонили на један ранији култ или, боље рећи, проистекли и развили су се из њега тј. из светости једног (живог или мртвог) предмета, а који је имао да штити своју групу од сваке неугодности и штете. Оваква су вјеровања наслијеђена из прошлости, а потијечу из епохе магично-тотемистичког менталитета. Премјештати и скрнавити међашни објект првобитно није била само материјална штета (за сусједа) колико је то било и скрнављење једне неприкосновене светиње. Касније, када се друштво посве ослонило на приватну земљишну својину, оне старе забране, иначе веома увријежене у свијести људској, једноставно су пренесене на заштиту те својине, на светињу међаша.

Но, и поред ових вјеровања у вези са међом и њеном светињом ипак се налази људи који не могу а да не закину од туђега, па и од сусједове земље. Наиме, све до нашега времена може се наћи премеђаша: оних који преору (одору) макар и једну бразду од сусједове земље или који једноставно и безочно помичу међаш и тиме повећавају свој комад земље.

Али међаш није сваки пут лако помјерити а да то сусједи не запазе. А када се то запази, долази до објашњавања, до свађе, па каткада и до крви. У таквим споровима осумњичени се, како смо већ навели, подвргавају тешким заклетвама. Они с друге стране, да би пред другима изгледали прави и поштени, али и да задрже међу онамо гдје су је помакли, прибјегавају разним лукавствима. Отуда се и јављају кривичне празновјерице и само привидно „праве“ клетве. Познато је, на примјер, заклињање човјека да је неки комад земље његов на тај начин што овај узме од своје земље (са своје окућнице), па стави у обућу и куда год се буде кретао и стајао по спорном земљишту, он се (тобоже право) заклиње да стоји на својој земљи. Гледано са његовог становишта, он доиста тако и стоји стално на својој земљи. (Ово се можда ради због тога да гријех пређе у ту земљу (195 а, с. 124).

За земљиште Шемове Стране (изнад села Петњица, Васојевићи) прича се да га је прије сто година неки Шемо (муслиман) „узео на душу“ тако што се на овај начин заклео да је то његова земља. Узео је, наиме, од своје земље (са окућнице) по шаку земље и ставио у чизме, потом је узео пиле од неке птице (било је прољеће) и ставио га у њедра, а под фес опет метнуо главицу лука. Када се криво клео, идући по спорној земљи, он је стално стављао руку час на груди преко пилета, час на главу преко главице лука и говорио: „Тако ми ове душице и ове гла-

вице стојим на својој бабовини“. Тако је Шемо „на душу“ понио ту земљу.

У умјетничкој „причи о међашу“ Сима Кларић помиње сличан случај у једном помеђашком спору (90, с. 17—19). Уосталом, оваквих прича и оваквог кривоклетства било је код нас и у другим крајевима.

У околини Ариља прича се да се један у „међарошком“ спору заклинао „да није узео од туђе земље“ док је у њедра био ставио од своје земље.

Кривоклетства око преузимања туђе земље било је и код других народа. Код Немаца се, на примјер, помињу примјери како су се појединци заклинали криво на тај начин што су стављали од своје земље у обућу па ишли туђом и клели се да стоје на својој земљи (92, с. 121). Тако је било и код Швеђана и Данаца (195 а, с. 126).

Наш свијет везује и постанак кртице за преступ присвајања туђе земље и помјерања међа. Ова се прича срета свуда код Срба (Србија, Санџак, Црна Гора, Херцеговина, Босна), а она свакако није само наша. Та прича каже отприлике овако (навешћемо је скоро дословце по Милићевићу мада сам је скоро у истом облику чуо и од једне бабе у Ровцима у Црној Гори).

Спорила се два сусједа око неке земље. Оба су упорно доказивала да бране своју земљу.

„Један од њих, хотећи кривдом приграбити туђе добро, а да пред људима изгледа праведан и поштен човјек, смисли овакав каиш: ископа у земљи рупу, пусти у њу свога сина, научи га шта ће говорити, па онда озго покрије даском, земљом и травом, тако да се није могло познати да је ту ишта копано. На то мјесто дође кмет са сељацима и оним парничаром чија баш јесте земља. Отпоче суђење. Свако од њих двојице тегли к себи и доказује да је земља његова. И некако излази да хоће да постане јасно чија је земља. Али ће тада каишар повикати: О чудне неправде! Моју муку хоће човек да ми отме! Да хоће Бог дати, да сама земља каже чија је? Земљо! Земљо! кажи чија си?

— Твоја сам, одговори глас из земље.

Кад то људи чују, они помисле да сам Бог хоће да земља буде онога човека, па му је и досуде. Затим се разиђу судије, а грабљивац похита да раскопа рупу, и да извади сина! Дошавши над рупу упита :

— Сине, где си?

— Ево ме, одговори син. Он настави копати, али дође до дна а сина нема.

— Сине, где си?

— Ево ме, одговори глас сасвим на другом месту. Несрећни отац поче копати тамо, али сина нигде нема. Бог му га је претворио у кртицу, и досудио да до века рије испод земље, и никад да не изађе на видело. Ето тако је, вели прича, постала кртица (107, с. 211—212; 110, с. 52; 13, с. 297).

У Темнићу се прича да је тај спор био између браће, а у Мостару да је он био између кумова (35, с. 214, 215—216).

Прича о постанку кртице на овај начин у околини Никшића чак се прецизно везује и за одређено мјесто (Бара Бјелосева).

У Моравичком Старом Влаху прича се да је у неком таквом помећашком спору земља сама рекла „Нијесам ја ни једнога ни другог од вас, већ сте ви обојица моји“.

Можемо ли извести какав закључак у вези са овим мотивом, причом да је човјеку за казну син претворен у кртицу? Може ли бити да је на стварање и одржавање оваквих мотива и оваквих прича утицала и црква са своје стране? Могло би и ово друго да се претпостави, али прије свега морамо знати и то да је црква као организована институција релативно новија појава. Овакве приче својим постанком и тематиком сежу у далеку старину, старије су несумњиво и од многих савремених религија. Ова прича очигледно упућује на оно доба када се по схватањима људи неминовно и законито и морало тако што дешавати. Приче и вјеровања овакве садржине датирају, дакле, из времена тотемистичких схватања наших старих. То што се овај случај везује баш за саму међу и што се то у овој причи јавља као израз казне не треба уопште да нас чуди. Оно што је некада сматрано обичним и природним под једним условима, то исто ће се схватити као необично, неприродно и казна под другим околностима. Друштво које се све више почело да ослања на приватну својину, гледало је ову да заштити и овим путем. Није довољно ставити само „сведоке“ поред међаша, већ границу и неприкосновеност заштитити и застрашујућим причама о страшним последицама за преступнике према својини. А на затуцаног и религиозног човјека, разумије се, овакве су приче имале утицаја.

Потка: привремени облик међе

Постоји у нашем народу и један особити облик „међе“ или, ако би се тако могло рећи, привремена или привредна међа. То је потка.

Један домаћин има комад земље, која има и своје сталне међе, али је та земља или неплодна, или далеко од куће за стално и интензивно обрађивање, или је пак сасвим изложена пролазу и паши. Таква се земља користи само дјелимично или само онда када је година кишовита и родна. И то обично кошењем.

И, када сопственик хоће да забрани пашу на тој земљи, он њеним ободом пободне (или само оним дијелом ливаде који отада жели да му се не пасе) гране, које су по средини огуљене, забијељене (још раније смо помињали израз забел за забран). То је врста сезонске, само привремене међе, која треба да укаже, као врста објаве, да се ту не смије и ове године пасти. Таква

грана назива се потка (89, код потка). Каткада се кроз ту грану протури и друга гранчица, те тада потка изгледа као крст.

У јужном Поморављу мјесто гране пободе се дирек и на њему се удари крст (177, с. 119). У Сријему се пободе колац чији се врх омота сламом. У Тимоку се такође пободе колац, који се омота травом (177, с. 120).

Потка се у овом или оном виду јавља и у Хрвата, Македонаца, Бугара и Арбанаса.

У Македонији потка се прави од гомилица земље. Раније је овамо било и људских надимака „Потка“ (59, с. 17—18).

У Хрватској се потка назива и „застава“, а за земљу која се на тај начин забрањује каже се „застављена“ (93, с. 35).

Код Бугара потка се јавља исто као и код Срба, са потпуно истовјетном функцијом, а називају је, већ према природи свога језика, „почка“, „бочка“, „ботка“ (6, с. 65, 71). Потка код њих каткада значи и међа, граница. Отуда се и срета израз „Отишли да си турјет почка на ливадите, тј. да ги разграничат“ (5, с. 363).

Потка је, дакле, биљега или „међа“ привременог карактера. То је као нека врста међе привредног значаја (иако односна земља има своје сталне међе, само у опсегу којих се та земља не може привредно искористити).

У Средњем вијеку, или барем по Душановом законнику (46, § 77, 82), потка је значила казну за онога који не поштује извјесне забране територијалне природе. У основи својој потка је и тада била врста забране, само која се временом изродила у законску казну, глобу.

Етимолошки, изразу потка сродан је и термин притка (оно што се побада уз нешто, што се притакне, постави, истакне) (154, код тих термина).

У нашем језику потка значи и нит, конач који се уткива у основу приликом ткања. То значи да је потка дио веће цјелине, исто онако, у основи, као што се и потком (прутом, граном) обиљежава и прецизира моја својина над ливадом и травом коју желим да покосим, а која је иначе дио цјелине, дио свачије паше, сточарскога комуна.

„Запоткати“ земљу стављањем потке као да је нека средина између заједничке, колективне земље и паше и уобличавања приватне земље од заједничке. Наиме, земља је за пашу и сушних година заједничка, свачија, али ако има траве и ја то могу да косим, онда поткама то и означим.

Слично потки је и обиљежавање крстом стабла у којему је нађен рој пчела. Шума је заједничка, свачија, али рој сам ја пронашао и обиљежио, и он је мој.

Да ли се пак, када се узме потка у данашњем свом облику, може о њој говорити као о штапу, односно знаку и атрибуту извјесних божанстава (па и нашег старинског бога мртвих, како тврди Чајкановић) (193, с. 88), тешко је рећи. Није искључено да

је и потка (грana или колац) која је нарочито обиљежена, а која претставља особиту врсту забране и табуа, уистини остатак и траг једне старије светиње, а која се тек с времена на вријеме јавља (у овом случају као нека врста сезонске „међе“). Потка у неку руку као да је узела на себе намјену да подржава и освјежава, макар и ослабљен, култ негдашње светиње међашке.

ЗАКЉУЧАК

У првом поглављу наших излагања било је говора о настанку и развоју земљишне својине. Видјели смо како у том погледу и код нашег народа има остатака из давнашњих времена и из почетних епоха развоја људске културе. Наглашено је да је у нашој земљи све до новијих времена било колективних земљишних посједа, као и да су ти посједи у датим условима имали огроман значај, како економски тако и друштвени. Говорено је затим о процесу распадања тих земљишних заједница као и о очуваним траговима од њих и послје тога распада. Између осталог ту је и конкретни обичај права прече куповине земље. Наиме, крвни сродник (што ближи утолико прије) има прече право од свакога другог, чак и са извјесним олакшицама, да купи земљу од свога рођака који продаје ту земљу. То је уистини стари обичај. Још једна ствар. Човјек на своју земљу, видно и јасно обиљежену, често нема потпуно и апсолутно право својине. Право прелаза, паше итд. на ту исту земљу имају и остали као и он. Штавише, има појава да човјек нема права паше на својој сопственој земљи, само ако се ова налази негдје у туђем атару.

Шта све то значи? То значи да су се код нас одржали остаци и трагови још из онога времена и од онога менталитета када земља још није била сасвим уобличена у приватну својину једне породице и када то још није потпуна својина. То с друге стране значи да међе такве земље имају у неку руку двојак садржај. Своју земљу ја радим и са ње скидам плод, али на тој истој земљи имају и други извјесних права. Продајем ли је, онда сам ту везан обичајем да земља без дозволе крвних рођака не може отићи у туђе руке. Земља, као извјесна врста породичне својине, припада прије свега крвним сродницима. Ово су очевидни трагови кланскога гледања и кланске друштвене организације.

То што се тиче земљишне својине.

А како стоји са међашом те својине? Ми смо у овом раду, и то не на једном мјесту, генезу међашних објеката и вјеровања у светињу тих објеката доводили у везу са манистичко-тотемистичким менталитетом.

Мишљење Марбаха да поштовање граничних каменова и њихов култ треба доводити у везу са најранијим анимистичким религиозним претставама људи (96, код Terminus) чини нам се доста неодређено. То стога што је анимизам веома широк појам,

да је он каткада и нејасан колико је широк (одуховљавање свега у природи: и бића, и предмета, и појава). Зато ми и мислимо другачије. А ево зашто.

Тотемизам је појава знатно одређенија од анимизма. То је издвојено и прецизирано поштовање једне животињске или биљне врсте, или неког другог предмета, као сједишта мане, као станишта душа и наших предака, и нас самих (разумије се, после смрти) и наших потомака. Такво је гледање човјека кланског друштва. То је објект од којег клан зависи и настанком и постојањем и животом уопште. Група припада само њему, и за своје постојање има само њему и да захвали. Зато се лик тотема свуда и са дужношћу и страхопоштовањем истиче. И то не само од појединаца као припадника односне групе, већ и од читаве групе као цјелине. Њиме се обиљежавају и колектив и појединци који овоме колективу припадају. Тај објект је, дакле, најсветији не само култни већ у неку руку и својински знак групе. Отуда је и разумљиво што се тотем сматра и заштитником и чуваром својих поштовалаца. Није он само формално знамење и обиљежје њихово.

Намножи ли се и рашчлани једна група у двије (или више њих), онда ће те двије групе обично и даље остати у сусједству. Везивање их привредни, сроднички или који други разлози и даље. И даље ће им остати заједничким, барем донекле, дотадашња светиња, макар она у своме култу била и ослабљена. Та ће светиња остати и даље као извјесна духовна спона њихова, али ће се дотадашњи тотемски знак материјалне природе сада наћи на граници: на међи тих двеју група. Ранији култни знак остао је и даље (можда) на свом старом мјесту, на ранијој средини, али то мјесто је сада уствари међа двају подручја која припадају двома групама. Негдашњи патрон и централни објект пажње почео се виђати у прикрајку. Утолико прије што су се јављале и друге светиње и други култни објекти, актуелнији од ових првих.

Када су се групе почеле све прецизније издвајати (и насељем и животом), онда је тај стари знак све чешће постављан на периферију као ознака нечијег подручја. И, када је земља сасвим присвојена и обрађена, такав знак ту је добро дошао да и практички обиљежи нечије својинско право над земљом.

Додуше, морамо имати на уму и то да је код рашчлањавања неке групе у нове заједнице и друге групе често узиман и сасвим нов култни знак за те новонастале групе. То због тога што се и даље развијала подјела рада и због све чешће потребе за новим производима и предметима, као и потребе за орођавањем и везама са другим клановима.

Процес распадања родовског друштва и свега онога чиме се оно одликовало дуго је трајао. Али остајало је трагова и од старих појава и при новим условима. Једна од таквих је и наш земљишни међаш. Да је уистини тако ми ћемо видјети и из новог као и резимирања досада изнесеног материјала.

Од тотема као највишег заштитника природно је да се очекује и правда. Мјесто гдје је стајао тотем истовремено је и мјесто правде и правичности, јер је тотем универзални заштитник своје групе и интереса њених чланова.

Зар и код нас није на међама, као не само на неутралном већ и светом мјесту, било у прошлости суђења? Јесте било их је, па и до новијег времена. Ту су се сусједи скупљали, договарали, изравњавали спорове. Некада су ту претезали религиозни, а касније, у другим условима, претегли су правни обреди. Међашна мјеста код нас у Средњем вијеку често се помињу као „станак“ (157, с. 4; 2, с. 274). Тај се термин одржао и у народном говорном језику. Станак значи састанак, договор, суђење на том неутралном мјесту (78, III, с. 164). У Арханђеловској хрисовуљи стоји на једном мјесту да се на међи налази збор (2, с. 286). У вези са овим да се осврнемо на један параграф из Душановог законика. Наиме, у § 69 овога законика изричито се каже да се себри не скупљају на зборове. Шта то значи? Из оваквог прописа јасно се види да су на зборове могли да се окупљају властела и свештена лица, али себри не. Но, с друге стране, сама та забрана, која је дата посебним чланом законика, значи да је себарских зборова тада заиста било. И то вјероватно врло често. Не би се иначе доносио пропис противу нечега што није било актуелно. И Душанов законик, који је релативно кратко вријеме примјењиван у Србији, свакако да није доспио да посве забрани себарске зборове. Па и да их је овај закон привремено и сузбио, они би се наново јавили и почели да одржавају послије доласка Турака у наше крајеве. Штавише имамо података из времена Турака да је зборова сељака било доста често.

Зборови или састанци одржавани су на међи двају племена (9, с. 255; 45, с. 147—149; 19, 325), све донде док је постојало код нас племенскога живота. Али таквих мјеста (и зборова) било је и између покрајина или земаља. Једно такво мјесто било је раније и између Босне и Србије (44, с. 33). И у Горском вијенцу се на једном мјесту помиње станак у том смислу. То је оно мјесто када се за Мартиновиће каже да су отишли на станак Турцима. У вези са тим да међе имају везе са рјешавањем правде, није без интереса напоменути и то да се често на међама два села, племена и слично јављају и цркве. А познато је да се ни црква не подиже ма гдје.

Потом, ако међа у својој основи (и онај простор гдје се она налази) није била у неку руку централно и свето мјесто једне епохе и једнога друштва, откудa онда баш животињске кости на томе мјесту, кости из којих се претсказује будућност, кости свога хранитеља (како се често код нас каже за краву или вола) којег, када у старости угине не само што не једу већ га и сахране (има у нас крајева да се сасвим исцрпена и искулучена крава ни за живу главу неће заклати, већ се прода или кад угине закопа). Можда није било, и није свакако, јасно ономе нашем Илићу, из почетка прошлога стољећа, што је међом баш кости био „поне-

тао“, али се прошлост и старина очувала била, ако ни у чему другом, а оно у оном неписаном народном закону „ваља се тако“.

Није ли тако, онда откуда радња, макар и празновјерна, да се ставља са своје земље у обућу и тако заклиње? Откуда појава гроба и сахрањивање мртвих на својој земљи? Зар има ишта природније по оном старом принципу „из тотема се произилази, у њега се мора и вратити“ него очекивати општију појаву да се људи као по правилу и обавези сахрањују баш на својој земљи. Само је ту мјесто души покојниковој, јер су ту и његови преци. Куланж је тврдио да и идеју приватне земљишне својине треба тражити у гробовима предака који се на односној земљи налазе (187, с. 175). Код нас је раније био доста распрострањен обичај сахрањивања на својој земљи (110, с. 350; 162, XIX, 113), док се он данас свео на појединачне случајеве и усамљене примјере. Рецимо у неким селима источне (112, с. 232), па и западне Србије он се и сада одржава.

Погине ли пак човјек у спору око земље, он неће утолико прије имати мира и починка ако не буде закопан баш на својој земљи. У традиционалном закону Леке Дукађина (код Арбанаса) стоји: ако двојица на спорној земљи „пламен у пламен“ убију један другог, онда се међа поставља онамо гдје се рањени дотетура, падне и умре. Донде докле је рањени дошао, то је својина његове стране (47, §§ 257—261), а његов надгробни камен и гробна хумка биће непомична и непокрикосновена међа „јер је крвљу добијена“. Овај исти закон на једном другом мјесту каже изричито: да је једнако играти се са међом као и са костима у гробу (47, § 243).

Право, дакле, мјесто мани, души онога који погине за земљу јесте апсолутно у тој земљи. Свети дуг потомака јесте да сједине то двоје. У томе и лежи објашњење обичају да се људи сахрањују на својој земљи, те да се границе земље обиљежавају људским гробовима.

Гроб је као врста заштите, не само као међашна неприкосновеност, одавна био познат многим народима (21, с. 563; 10, с. 690; 68, XIII, с. 74; 62, с. 223; 76, с. 94; 12, с. 218). Али ни ту ми нијесмо изостали иза других. Док је код нас било крвне освете важило је овакво правило: убије ли ме неко на нечијем гробу, гдје сам потражио заштиту, убица ће у том случају бити дужан крв и родбини онога на чијем сам гробу тражио уточишта (76, с. 94).

Па и ону доста раширену причу о постанку кртице, ако се њеним постанком вратимо у далеку прошлост, можемо овако објашњавати. Она данас, додуше, има, то се одмах види, поучну садржину: њоме се хоће морално да утиче на људе који долазе у искушење да посегну за туђом земљом. Но ова је прича у раним временима свакако имала другачији садржај. Намјена јој није била тек поучна. Функција оваквог мотива морала је бити другачија. Њиме се, наиме, хтио објаснити и потврдити принцип да човјек по самој природи ствари треба и мора да се врати у своје происходиште, у свој тотем, у овом случају у облику кртице да се врати и преобрати у земљу. Друштвено-историски услови ства-

рали су себи и одговарајуће мотиве у фолклору исто као и оружја за борбу, као спољње изразе живота тога друштва. Али, разумије се, старим мотивима временом су додаване и нове нијансе било у форми или садржини.

Појава да се у споровима око међа готово редовно види присуство старих људи и сама собом намеће мисао да је међашна светиња доиста стара тековина људске историје. Познато је да су старци у првобитном друштву често имали одлучујућу ријеч у животу своје групе. Што се тиче самог термина „старец“ за међаш то није само успомена на то да су међаше одвајкада постављали и само стари људи. Старцем се у нас гдјегдје зове и пријеклад (мечка) поред огњишта, али се од њега очекује плодност, њему се приносе жртве (160, у приповијетки „Код своје куће“). Код нас се међашу не приносе жртве, са тиме се давно престало, али „сведоци“ око и испод међаша (нарочито присуство суда) као да наговјештавају некадашње приношење жртава на томе мјесту. Код Римљана су, то смо већ изложили, термима приношене жртве.

Надовезивање разних елемената на међу као на врсту костура (право, обичаји, фолклор) у самој ствари су наслаге разних епоха и трагови разних економско-друштвених услова. Али је као у средини свега тога у свијести наших људи остало да се међаш, ма то у наше вријеме било и помућено, ипак сматра сједиштем и мјестом неких тајанствених сила.

Разни предмети на међи (камен, кошт, грана, гроб...) показују да је временом читаво ово питање постало и еластично. Разни услови налазили су и себи одговарајуће предмете за међу. Када су међаши разноврсних облика и када у вези са њима има разноликог материјала у животу и обичајима наших људи, онда се намеће и питање да ли се међашна светиња временом и мијењала? На први поглед изгледа да јесте. Али, ако дубље и даље загледамо, видимо да се међаш са својом функцијом у основи и није мијењао. А ево како није.

Тотемски знак, који је настао у ловачко-скупљачком периоду људскога живота, а који је издиференциран од најактуелнијих објеката за опстанак једне групе, добио је временом поред те своје економске и религиозне садржину. То је епоха лова и скупљања природних плодова у економском, а доба кланскога друштва у социолошком погледу. Но на том ступњу материјалнога живота и схватања људи почела је да се јавља и приватна земљишна својина. Економски значај тотема отада преотима нова, уноснија привредна грана: земљорадња. Али овај знак, напавши се сада макар и на периферији нечијега подручја (посједа) некако је успио да се веже за земљишни посјед, да постане као саставни дио обрађене земље, да је обиљежава па чак и да је чува. Религиозна снага раније тотемске светиње, као његова конзервативнија страна, преноси се са свим својим заштитним својствима на приватну својину земље. Зато међаш не само да обиљежава ивицу и границу нечије земље, већ је он увелико и штити. Јер, ко имало помјери међаш догодиће му се нека тешка несрећа. Шта

то у основи значи? То значи да је негдашњи тотемски објект и ознака сачувао и даље своју битну и првобитну функцију: економску као примарну (штити једну економску установу: приватну својину), али и религиозну као секундарну. То смо, мислим, довољно јасно имали прилике да видимо на нашем материјалу.

Нестанком приватне земљишне својине несташе нужно и законито и те „светиње“ из свијести људске и живота њиховога. Не можда истовремено и одмах, али ће је нестати. Са економским значајем приватне земљишне својине ишчезнуће међа и као друштвена и као религиозна установа. Оне исте предмете око којих су се људи заклињали, прегонили, гложили и прогонили и око којих су и своје главе давали, људи ће сами поводити и уклонити. На овом новом ступњу међаш ће чак постати сметња, не само да се неће више поштовати као нека светиња.

Некада је, дакле, са присвајањем и обрадом једнога подручја земље, централна и економска и друштвена и религиозна ознака кланскога колектива помакнута из средине боравишта на периферију присвојене земље, наизглед као потиснута и преживјела појава. Али она је и ту грчевито очувала и своју економску (мада нешто преиначену) и своју религиозну функцију.

Сада, нестанком приватне земљишне својине, међашни објекти ће посве нестати и као ознаке и чувари те својине и као предмети за које су везана многа народна вјеровања. Послије тога међаш неће имати куда да се помиче и узашто да се задржи било са каквим значењем и намјеном. Када се одвоји од земљишне својине, међаш ће остати без икаквог и економског и религиозног и друштвеног садржаја. То ће онда бити обичан предмет као и сваки други. И међаши, у својим разноликим облицима, моћи ће у будућности да се виде само по музејима (као и остали предмети прошлости) и као карактеристике једне минувле епохе људскога развоја. У језику ће такође остати трагова и успомена на те објекте, као на преживјелу установу људи.

СПИСАК УПОТРЕБЉЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

1. Алкалај, А.: Мојсије, Београд, издање Југо-исток, библиотека знаменитих људи.
2. Арханђеловска хрисовуља (цар Душан даје манастиру Архангела Михаила и Гаврила у Призрену...), Гласник Друштва српске словесности, књ. XV, Београд, 1862.
3. Arđalić Vladimir: Privatno pravo u Bukovici, Zbornik za nar. život i obiĉ. JuŹnih Slavena, knj. 15/2, Zagreb, 1910.
4. Bernecker dr. Erich: Slavisches etymologisches W6rterbuch, Heidelberg.
5. Бобчевъ, С. Стефан: Историја на старобългарското право, София, 1910.
6. Бобчевъ С. С.: Българското обичајно наказателно право, Сборникъ за народни умотворения и народописъ, књ. XXVII, София, 1927.
7. Богић А. В.: Опис Врачарског среза, Гласник Српског ученог друштва, књ. XIX, Београд, 1866.
8. Богишић Валтазар: Општи имовински законик за књажевину Црну Гору, Цетиње, 1898.
9. Богишић В.: Станак по дубровачком закону од 1272 г. Гласник Српског ученог друштва, књ. 44, Београд, 1877.
10. Bogišić Valtazar: Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u JuŹnih Slavena, Zagreb, 1874.
11. Boettischer Carl: Der Baumkultus der Hellenen, Berlin, 1856.
12. Босанска вила за 1908 годину, Сарајево.
13. Братић А. Тома: Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини, Гласник Земаљског музеја, књ. XVI, Сарајево, 1906.
14. Брокгаузъ - Ефронъ: Енциклопедическии словарь, С. Петербургъ, 1901, књ. XXXII.
15. Brückner Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego, Krakow, 1927.
16. Bulat Petar: Pogled u slovensku botaniĉku mitologiju, Zagreb, 1932.
17. Bulat Petar: Mati zemlja, Zagreb, 1930.
18. Васиљев Б. А.: Медвежий праздникъ, Советская этнография, Москва, 1948, св. 4.
19. Вешовић д-р Радослав: Плење Васојевићи, Сарајево, 1935.
20. Влаховић Митар: Сретечка Жупа, Зборник за, етногр. и фолклор Ј. Србије, I, Скопје 1931.
21. Westermarck E.: Ritual and Belief in Marocco, II, 1912.
22. Wissowa Georg: Religion und Kultus der Römer, München, 1902.
23. Vršević Vuk: Narodne pripovijesti i presude, Dubrovnik, 1890.
24. Vršević Vuk: Niz srpskih pripovijedaka, Panĉevo, 1881.

25. Вукова преписка, књ. VII, Београд, 1913.
26. Вукосављевић Сретен: О земљишној својини, Историско-правни зборник, књ. I, Сарајево, 1949.
27. Вукосављевић Сретен: Верски живот у Јасици (рукопис).
28. Вукосављевић Сретен: Постанак приватне својине, Архив за правне и друштвене науке, књ. 40, Београд, 1940.
29. Вукосављевић Сретен: Сеоске уредбе о водама, Београд, 1947.
30. Gavazzi Milovan: Godina dana hrvatskih narodnih običaja, II, Zagreb 1939.
31. Гласник Етнографског музеја у Београду, разне свеске.
32. Годишњица Николе Чупића (разне књиге), часопис који је излазио у Београду.
33. Грађански законик за књажевство Србију обнародован 1844 г. Београд, 1873.
34. Грбаљски статут: отштампан у Законским споменицима Стојана Новаковића у Београду, 1912 г.
35. Грђић-Бјелокосић Лука: Животиње и биље у нар. вјеровању, „Караџић“, II, (1900).
36. Давидовић Љ. М.: Животиње и биље у народном предању, „Караџић“, књ. II, Алексинац, 1900.
37. Dagemberg-Saglio: Dictionnaire des antiquités, Paris, tom V.
38. Дедијер Јевто: Билећке Рудине, Насеља српских земаља, књ. II, Београд, 1903.
39. Дедијер Јевто: Херцеговина, Насеље српских земаља, књ. VI, Београд, 1909.
40. Дедијер Јевто: Врсте непокретне својине у Херцеговини, Гласник Земаљског музеја, књ. XX, Сарајево, 1908.
41. Дечанске хрисовуље, Гласник Српског ученог друштва, II одељење, св. XII, Београд, 1880.
42. Deubner Ludwig: Attische Feste, Berlin 1934.
43. Дробњаковић д-р Боривоје: Јасеница, Насеља и порекло становништва, књ. XIII, Београд, 1923.
44. Дробњаковић д-р Боривоје: Саобраћај на Дрини, Посебна издања Географског друштва, св. 15, Београд, 1934.
45. Дучић Стеван: Живот и обичаји племена Куча, Српски етнографски зборник, књ. 48, Београд, 1931.
46. Душанов законик (у редакцији Стојана Новаковића), Београд, 1898.
47. Ђеџов Konst. A. Shtjefen: Kapuni i Lekë Dukagjinit, Shkoder, 1933.
48. Ђорђевић Р. Т.: Поред Топлице, Браство, књ. VII, Београд, 1896.
49. Ђорђевић Р. Т.: Ситне белешке, „Караџић“, књ. I, Алексинац, 1899.
50. Ђорђевић Р. Тихомир: Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша, Српски етнографски зборник, књ. XIV, Београд, 1909.
51. Ђорђевић Р. Тихомир: Грађа за српске народне обичаје за време прве владе кнеза Милоша (II прилог), Српски етногр. зборник, књ. XIX, Београд, 1913.
52. Ђорђевић Р. Тихомир: Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша, Насеље и порекло становништва, књ. XXII, Београд, 1926 године.
53. Ђорђевић Р. Тихомир: Наш народни живот, књ. V, Београд, 1932, и књ. X, Б. 1934.
54. Ђорђевић Р. Тихомир: Село као суд, Зборник радова филозофског факултета, књ. I, Београд, 1948.

55. Ђорђевић Р. Тихомир: Економија и еволуција насеља, Гласник Српског географског друштва, св. I, Београд, 1912.
56. Ђурић-Козић О.: Шума, Површ и Зупци, Насеља српских земаља, књ. II, Београд, 1903.
57. Ђуровић д-р Димитрије: Из историје крста као симбола, Гласник Професорског друштва, књ. X, Београд, 1930.
58. Елезовић Глиша: Турски споменици у Скопљу, Гласник Скопског научног друштва, књ. I-2, Скопље, 1926.
59. Елезовић Глиша: О именима и пореклу муслимана у Скопљу, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, књ. I, Скопље, 1931.
60. Engels Fridrih: Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb, 1945.
61. Ердељановић Јован: Доње Драгачево, Насеља српских земаља, књ. I, Београд, 1902.
62. Ердељановић д-р Јован: Плење Кучи у Црној Гори, Српски етн. зборник, књ. VIII, Београд, 1907.
63. Ердељановић д-р Јован: Братоножићи, Српски етн. зборник, књ. XII, Београд, 1909.
64. Ердељановић д-р Јован: Постанак племена Пипера, Срп. етнографски зборник, књ. XVII, Београд, 1911.
65. Ердељановић д-р Јован: Нидерлово дело о старим Словенима, Гласник Географског друштва, св. 9, Београд, 1923.
66. Ердељановић д-р Јован: Етнолошка грађа о Шумадинцима, Срп. етн. зб. 64, Бгд. 1951.
67. Ердељановић д-р Јован: Стара Црна Гора, Срп. етн. зборник, књ. XXXIX, Београд, 1926.
68. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, serija knjiga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (razne knjige).
69. Зборник закона и уредаба у књажевини Србији, књ. XXX, Београд, 1877.
70. Ivanišević F.: Poljica, Zbornik za nar. živ. i obiç. J. Slavena, knj. X, Zagreb, 1905.
71. Илић Радомир: Ибар, Насеља српских земаља, књ. III, Београд, 1905.
72. Ingolić Anton: „Medje“, Novi svet, Ljubljana, 1950.
73. Јанчећерова Ката: Trebarjevo (pravni običaji), Zborn. za nar. živ. i obiç. J Slav. knj. VI, Zagreb, 1901.
74. Јанковић Ненад: Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба, Срп. етнографски зборник, књ. 63, Београд, 1951.
75. Јастребов И. С.: Подаци за историју српске цркве, Београд, 1879.
76. Јелић д-р Илија: Крвна освета и умир у Црној Гори и северној Арбањи, Београд, 1926.
77. Јиречек К.: Историја Срба, књ. III, Београд, 1911.
78. Јиречек К.-Радонић: Историја Срба, III-IV, Београд, 1923.
79. Јовановић Алекса: Деоба задруге, Српске новине за 1885, бр. 4, Београд.
80. Јовановић С. Петар: Бања, Насеља и порекло становништва, књ. XVII, Београд, 1924.
81. Јовановић Коста: Неготинска Крајина и Кључ, Насеља и порекло становништва, књ. XXIX, Београд, 1940.

82. Јовићевић Андрија: Ријечка Нахија, Насеља српских земаља, књ. VII, Београд, 1911.
83. Јовићевић Андрија: Црногорско Приморје и Крајина, Насеља и порекло становништва, књ. XI, Београд, 1922.
84. Јовићевић Андрија: Малесија, Насеља и порекло становништва књ. XV, Београд, 1923.
85. Јовићевић Андрија: Зета и Љешкопоље, Насеља и порекло становништва, књ. XXIII, Београд, 1926.
86. Кадлец д-р Карло-Тарановски: Првобитно словенско право до X века, Београд, 1924.
87. „Караџић“, лист за српски народни живот, обичаје и предања, Алексинац, 1899-1902.
88. Караџић Вук: Живот и обичаји народа српскога, Беч, 1867.
89. Караџић Вук: Српски рјечник, Београд, 1935 (Државно издање).
90. Кларић Симо: Прича о међашу, Задругар, часопис за сеоску омладину, бр. 10-11, Београд, 1949.
91. Kovalevsky M.: Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriete, Stockholm, 1890.
92. Künsberg, Frh. Eberhard: Rechtsgeschichte und Volkskunde, Jahrbuch für historische Volkskunde, I, Berlin, 1926.
93. Lang Milan: Samobor, Zbornik za nar. živ. i obič. J. Slavena, knj. XVIII, Zagreb, 1902.
94. Léger Louis: La Mythologie Slave, Paris, 1901 (prevod Rad. Agatanovića, Bgd. 1904).
95. Љубиша Стјепан Митров: Причања Вука Дојчевића (издање Српске књижевне задруге бр. 67), Београд, 1902.
96. Marbach E.: kod „terminus“ u G. Wissowa: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1934.
97. Marett Robert Ranulf kod „Magna“ u Hostings Enzyclopaedie, vol. VIII, 1915.
98. Meissner Bruno: Babylonien und Assyrien, Heidelberg, I, 1920.
99. Марковас Маријан: Ograde, Etnološka biblioteka br. 4, Zagreb, 1929.
100. Маркс, Карло: Капитал III, Београд, 1948 (издање Културе).
101. Маџурањич Владимир: Prinosi za hrvatski pravno-povjesni Rječnik, Zagreb, 1908.
102. Мијатовић С. Станоје: Темнић, Насеља српских земаља, књ. III Београд, 1905.
103. Мијатовић С. Станоје: Ресава, Насеља и порекло становништва, књ. XXVI, Београд, 1930.
104. Мијатовић С. Станоје: Белица, Насеља и порекло становништва, књ. XXX, Београд, 1948.
105. Miklosich Fr.: Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viena, 1858.
106. Миланковић Милутин: Кроз царство наука, Београд, 1950.
107. Милићевић Ђ. Милан: Општине у Србији, Годишњица Николе Чупића, књ. II, Београд, 1878.
108. Милићевић Ђ. Милан: Међудневница, Београд, 1885.
109. Милићевић Ђ. М. Задружна кућа на селу, Годишњица Ник. Чупића, књ. XVIII, Београд, 1898.

110. Милићевић Милан: Живот Срба сељака, Срп. етнографски зборник, књ. I, Београд, 1894.
111. Миљанов Марко: Плење Кучи у народној причи и пјесми (Издање Задужбине Илије М. Коларца), Београд, 1904.
112. Милошевић Јел. Мил.: Неки обичаји око смртника и сахране у Нересници, Етнологија, књ. I, св. 4, Скопље, 1940.
113. Милошевић Милорад-Бревинац: Багрем и пајасен у сеоском пошумљавању, Šumarski list, br. 9-10, Zagreb, 1950.
114. Мошин Александар: Акти из светогорских архива, Споменик Српске краљевске академије, књ. 91, Београд, 1939.
115. Мркоњић Петар: Средње Полимље, Насеља српских земаља, књ. I, Београд, 1902.
116. Накићеновић Сава: Бока, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд, 1913.
117. Насеља српских земаља (разне књиге).
118. Недељковић д-р Бранислав: Историја баштинске својине у новој Србији, Београд, 1936.
119. Недељковић д-р Душан: Јужносрбијански „стари народни знак“, Скопље, 1930.
120. Nedeljković d-r Dušan: Djurdjevsko jagnje i „kravaj“ u Maleševu kao participacioni relikv primitivnog kolektivnog mentaliteta, Vjesnik Etn. muz. u Zagrebu knj. IV, Zagreb, 1938.
121. Николић Видосава: Култ природе и аграрне жртве у Сретачкој Жупи, студентски дипломски рад из 1950, који се чува у Етнолошком семинару Универзитета у Београду.
122. Николић Т. Риста: Пољаница и Клисуре, Насеља српских земаља, књ. III, Београд, 1905.
123. Николић Т. Риста: Крајиште и Власина, Насеља срп. земаља, књ. VII, Београд, 1912.
124. Нишевљанин (П. Софрић): Главније биље, Београд, 1912.
125. Новаковић Стојан: Римско и византиско право у народним правним обичајима, Годишњица Николе Чупића, књ. IX, Београд, 1887.
126. Новаковић Стојан: Два српска правна споменика новијег доба, Споменик Српске краљевске академије, књ. XXXI, Београд, 1898.
127. Новаковић Стојан: Законски споменици српских земаља у Средњем веку, Београд, 1912.
128. Новаковић Стојан: Село (издање Српске књижевне задруге, коло 44, књ. 301), Београд, 1943.
129. Новине србске за 1837 годину, Београд, 17. VII-1837.
130. Нушић Бранислав: Косово — опис земље и народа —, Нови Сад, 1902.
131. Островитјанов К. В.: Кратак преглед економике преткапиталистичких формација, Београд, 1946.
132. Павловић Јеремија: Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници, Срп. етн. зборник, књ. XXII, Београд, 1921.
133. Павловић Љуб.: Колубара и Подгорина, Насеља српских земаља, књ. IV, Београд, 1907.
134. Павловић Љуб.: Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, Насеља српских земаља, књ. VIII, Београд, 1912.
135. Павловић Љуб.: Ужичка Црна Гора, Насеља и порекло становништва, књ. XIX, Београд, 1925.

136. Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie, Stuttgart, 1927, tom Va.
137. Петковић В.-Бошковић Ђ.: Лечани, Београд, 1941.
138. Петровић Атанасије: Српски народни обичаји у Скопској Црној Гори, Српски етн. зборник, књ. VII, Београд, 1907.
139. Петровић Јеленко: Печалбари, Београд, 1920.
140. Петровић Мита: Финансије и установе обновљене Србије, књ. I, Београд, 1897.
141. Петровић Ж. Петар: Живот и обичаји народни у Грузији, Срп. етн. зборник, књ. 58, Београд, 1948.
142. Петровић Ж. Петар: Шумадијска Колубара, Насеља и порекло становништва, књ. XXXI, Београд, 1949.
143. Плутарх: Атински државници (превод Милоша Ђурића), Београд, 1950.
144. Политика (београдски дневни лист) од 2, VII, 1937. и 17, VIII, 1952.
145. Поповић Аврам: Горњи Ибар Средњег века, Годишњица Ник. Чупића, књ. XXV, Београд, 1906.
146. Поповић Сретен: Где је слава ту је Србин, Београд, 1878.
147. Поповић Л. Сретен: Путовање по Новој Србији, (II издање), Београд, 1950.
148. Правилник за одређивање међа, Службене новине СХС, бр. 21 од 21, X, 1929, Београд.
149. Протић Љуб.: Неки правни обичаји око куповине, продаје и тампе, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XI, Београд, 1936.
150. Протић И. Љубиша: Разграничавање имања, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XII, Београд, 1937.
151. Пурковић Ал. Миодраг: Одређивање међа, Етнологија, год. I, св. 2, Скопље, 1940.
152. Радивојевић Тодор: Лепеница, Насеља срп. земаља, књ. VII, Београд, 1911.
153. Радовановић д-р Војислав: Маријовци у песми, причи и шали, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, књ. I, изд. Скопског научног друштва, Скопље, 1931.
154. Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
155. Савић Миливоје: Наша индустрија, занати и трговина, књ. V, Београд, 1925.
156. Саопштења (усмена) разних личности.
157. Светостефанска хрисовуља (краља Милутина), Споменик Срп. краљевске академије, књ. IV, Београд, 1890.
158. Симовић Радомир: Привредно-географске зоне Пожешке Котлине, Гласник Срп. геогр. друштва, књ. XXX, 1, Београд, 1951.
159. Скорић Владислав: Требиње у 18 вијеку, Гласник Земаљског музеја, књ. 45, Сарајево, 1933.
160. Смиљанић Томо-Брадина: На планини и друге македонске приповетке, Скопље, 1924.
161. Соловјев А.: Душанова повеља из 1355 године, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VI, Београд, 1925.
162. Српски етнографски зборник (серија књига Српске академије наука).
163. Станојевић С. Маринко: Заглавак, Насеља срп. земаља, Београд, 1913.

164. Станојевић С. - Ћоровић В.: Одабрани извори за српску историју, Београд, 1921.
165. Стојановић Даринка: Антологија изродног песништва, Београд, 1938.
166. Thalloszy dr. Ljudevit: Hrvatsko običajno pravo od god. 1551 i 1553, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj. XVIII, Sarajevo, 1906.
167. Тарановски Т.: Историја српског права, књ. III-IV, Београд, 1935.
168. Тацит: Германија (превод В. Чајкановића), Београд, 1927.
169. Tesnière Lucien: Les noms slaves et russes de la frontière, Bulletin de la société de linguistique, Paris, 1930, tom 30, fasc. 2.
170. Токарев С.: Тотемизам, Большая советская энциклопедия, Москва, 1946, том. 54.
171. Томић Светозар: Дробњак, Насеља срп. земаља, књ. I, Београд, 1902.
172. Томић Светозар: Скопска Црна Гора, Насеља срп. земаља, књ. III, Београд, 1905.
173. Томић Светозар: Пива и Пивљани, Насеља и порекло становништва, књ. XXXI, Београд, 1949.
174. Трифковић Стјепо: Сарајевска околина, Насеља срп. земаља, књ. V, Београд, 1908.
175. Тројановић Сима: Главни српски жртвени обичаји, Српски етн. зборник, књ. XVII, Београд, 1911.
176. Тројановић Сима: Стари словенски погреб, Срп. књижевни гласник за 1900, Београд.
177. Тројановић Сима: Психофизичка изражавања код Срба, поглавито без речи, Срп. етн. зборник, књ. 52, Београд, 1935.
178. Тројановић Сима: Витра у животу и обичајима српског народа, Срп. етногр. зборник књ. 45, Београд, 1930.
179. Thurnwald R.: Psychologie des Totemismus, Anthropos. XII-XIII, 1917-1918.
180. Fiamengo A.: Porijeklo i društvena uloga religije, Zagreb, 1950.
181. Филиповић С. Миленко: Веровања и обичаји у Скопској Котлини, Срп. етн. зборник, књ. 54, Београд, 1939.
182. Филиповаћ С. Миленко: Дебарски Дримкол, Скопље, 1939.
183. Филиповић С. Миленко: Живот и обичаји у Височкој Нахији, Срп. етн. зборник, књ. 61, Београд, 1949.
184. Филиповић С. Миленко: Својина воћака по народним правним обичајима, Историско-правни зборник, књ. 2, Сарајево, 1949.
185. Филиповић С. - Миленко: Нови подаци о ношењу камена о врату, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Скопље, 1934.
186. Филиповић М. - Мазалић Ђ.: Манастир Папраћа у Босни, Споменик САН, књ. 99, Београд, 1950.
187. Фистел де Куланж: Држава старог века, Београд, 1895.
188. Фрезер Џ. Џ.: Златна грана (превод Ж. Симића), Београд, 1937.
189. Цвијић Јован: Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, Насеља срп. земаља, књ. I, Београд, 1902.
190. Цвијић Јован: Балканско Полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије (превод д-р Б. Дробњаковића), књ. I, Београд, 1922.
191. Чајкановић В.: Неколике примедбе уз српски Бадњи-дан и Божић, Годишњица Ник. Чупића, књ. XXXIV, Београд, 1921.
192. Чајкановић Веселин: Студије из религије и фолклора, Срп. етн. зборник, књ. XXXI, Београд, 1924.

193. Чајкановић Веселин: О српском врховном богу, Београд, 1941.
194. Чубриловић Васо: Порекло муслиманског племства, Југословенски историски часопис, Београд-Загреб-Љубљана, 1935.
195. Хамурабијев закон (у преводу и редакцији д-р Чед. Марковића), Београд, 1925.
- 195a. Hellwig Albrecht: Verbrechen und Aberglaube, Leipzig, 1908.
196. Henry Lucien: Porijeklo religije, Zagreb, 1943.
197. Номер: Ilijada (prevod Т. Maretića), Zagreb, 1948.
198. Шеровић Петар: Из архиве старе топаљске општине, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VIII, 1938.
199. Шобајић Петар: Никшић (Оногошт), Пос. изд. Геогр. друштва, св, 22, Београд, 1938.
200. Шобајић Петар: Бјелопавлићи, Срп. етн. зборник, књ. XXVII, Београд, 1923.
201. Schweitzer Bernchard: Heracles, Tübingen, 1922.
202. K. von den Steinen: Unter den Naturvölkern Zentralbrasilens.
203. Шваб Густав: Приче из класичне Грчке, I, Нови Сад, 1950.

ZUSAMMENFASSUNG

D-r Mirko R. Barjaktarović

ÜBER DIE GRUNDSTÜCKSGRENZEN BEI DEN SERBEN

Vorliegende Arbeit besteht aus drei Teilen und einer Einführung. Der erste Teil befasst sich mit dem Ursprung und der Entstehung des Bodeneigentums und des Marksteins als Kennzeichens dieses Eigentums. Der zweite Teil behandelt die verschiedenen Arten und Formen der Grundstücksgrenzen, die Streite um diese Grenzen und den mit diesen Grundstücksgrenzen im Zusammenhang stehenden Volksglauben. Der dritte und letzte Teil stellt eine Schlussbetrachtung dar.

Die Einführung beginnt mit einem Rückblick auf die bisherigen Veröffentlichungen über Grundstücksgrenzen, hebt die Altertümlichkeit der Grundstücksgrenzen, hebt die Altertümlichkeit der Grundstücksgrenze als Erscheinung in der menschlichen Gesellschaft hervor und gibt einen Überblick der Terminologie, die sich auf die Grundstücksgrenzen und auf die verschiedenen Gegenstände an denselben bezieht.

I

Ursprung des Bodeneigentums und des Marksteins

Es versteht sich von selbst, dass ein Erscheinen des Marksteins ausgeschlossen war, solange die Bodenbestellung und Bodenaneignung den Menschen unbekannt blieb.

Vor der Besitzergreifung der einzelnen Gegenstände als persönliches oder Familieneigentum, herrschte in der Sippengesellschaft ein Zustand, in dem einige Tiere und Pflanzen (oder auch gewisse andere Gegenstände) als die wichtigsten Objekte des materiellen Lebens dieser Järgergemeinschaften, gerade wegen ihrer besonderen Bedeutung für das Dasein der einzelnen Sippen allmählich zu einer Art Kultobjekt wurden. Sie sind mit der Zeit zum Totem dieser Gruppen geworden (und das Totem ist Beschützer, Bewahrer, Erzeuger, Bruder . . .). Daher identifiziert sich der Mensch des Clans mit dem Totemobjekt.

Die Serben haben die Entwicklungsstufe des Totemismus schon seit langem verlassen, doch hat sich bei ihnen eine grosse Anzahl von Spuren solcher Auffassungen und dieser Mentalität erhalten. Dies ist

ersichtlich aus dem besonderen Glauben in bezug auf einzelne Tiere oder Pflanzen, die, wie vorausgesetzt wird, im Volksleben und in dessen Geschehnissen eine grosse und besondere Bedeutung haben.

Das Totemzeichen als Gruppenmerkmal und Gruppenbeschützer wird an der Spitze eines Festzuges getragen, es wird ausserdem in der Mitte des Lagerorts aufgestellt, mit ihm wird nicht nur die Gruppe als Gesamtheit, sondern auch der Einzelne als Angehöriger dieser Gruppe gekennzeichnet.

Spuren eines solchen Zustandes stellen in gewisser Hinsicht auch unsere „zapisi“ dar, denen man noch sehr häufig sogar inmitten eines Dorfs begegnen kann. Sie wurden von der christlichen Kirche übernommen und als eine Art Heiligtum bis zum heutigen Tage aufrechterhalten.

Als nun mit der Kultivierung gewisser Pflanzen und der Bestellung des Bodens begonnen wurde, nahm die Bedeutung des bisherigen Totemzeichens als Mittelpunkt sowohl des materiellen, als auch des geistigen Lebens einer Gruppe ab. Ackerbau wurde jetzt zu einem einträglicheren und rentableren Erwerbszweig. Die Kulte nehmen von da an eine neue, agrarische Richtung. Das Land wurde zuerst von der Gruppe und später auch vom Einzelnen (Familien) besetzt. Die Produktionsgeräte wurden vervollkommen. Auf diese Weise kam es auch zur Auflösung der Clanordnung in der menschlichen Gesellschaft. Als Folge der Besetzung und Bestellung des Bodens nahm die Heiligkeit der früheren, besonders der kollektiven Kultobjekte ab. Die ehemaligen Heiligtümer, in diesem Fall ziehen wir nur das Totem in Betracht, wurden in den Hintergrund gedrängt. Einmal aus dem Mittelpunkt des materiellen Lebens ausgewiesen, mussten sie, selbstverständlich, auch aus dem Zentrum des religiösen Lebens zurückgedrängt werden. Von da ab fand sich das Totemzeichen an der Peripherie des jemand gehörenden Grundstücks vor, um es zu kennzeichnen und den anderen Nachbarländereien gegenüber sichtlich abzugrenzen. Auf einen solchen Werdegang des Markzeichens weisen auch Inhalt und Bedeutung des Termins „međa“ (Mark, Grenze) hin, der allen indoeuropäischen Sprachen gemeinsam angehört und im Grunde etwas, was sich in der Mitte befindet, also den Mittelpunkt kennzeichnet.

In diesem Kapitel werden auch verschiedene Daten angeführt, aus denen hervorgeht, dass es bei unseren Völkern bis zu diesem Jahrhundert sogar gemeinsames Bodeneigentum gab, das dem Dorfe als Gesamtheit, der Phratric (Brüderschaft) oder dem Stamm gehörte. Aus solchen „Bodengemeinschaften“ entstanden die Privateigentümer durch Teilung oder durch eigenmächtiges Besetzen verschiedener der „komunika“ (Gemeinschaft) gehörenden Grundstücke. Das Bodeneigentum hat sich in manchen Fällen sogar bis zum heutigen Tage noch nicht durchaus als Privateigentum gestaltet und aus dem Kollektiveigentum vollkommen ausgesondert. Darauf weist die Tatsache hin, dass der Eigentümer auf seinem eigenen Grund und Boden oft keine vollständigen Rechte genießt, während seinen Verwandten und Nachbarn auf demselben Grundstück gewisse Rechte zustehen. Der

Eigentümer kann, zum Beispiel, sein Grundstück an niemand verkaufen bevor er es seinen Verwandten und Grenznachbarn zum Kauf anbietet (Vorkaufsrecht); er darf einem Nachbarn, der keinen andern Zugang zum eigenen Acker hat, den Durchgang über sein Grundstück nicht verweigern; weiter kann er das Graben einer Wasserrinne zur Bewässerung des Nachbarfelds durch sein Grundstück nicht verhindern; endlich genießt er kein Weiderecht auf seinem eigenen Grund, wenn dieser in der Gemarkung eines anderen Dorfes liegt. Dies alles sind Elemente, die auf das Recht dritter Personen auf ein Grundstück, sowie auf die Tatsache hinweisen, dass dieser Boden noch nicht als vollständig individuelles Privateigentum betrachtet wird. Der Boden gehörte demnach zuerst der Gemeinschaft, daher genießt diese auch heutzutage gewisse Rechte auf dem Grundstück des Einzelnen.

II

Arten und Formen der Grundstücksgrenzen,
Streite um die Grundstücksgrenzen und der
sich auf diese beziehende Volksglaube

Die Art und Form der Grundstücksgrenze ist bei den Serben keine eigentümliche und irgendwie spezifische. Sie ist eine allgemeine und sehr alte Erscheinung der menschlichen Kultur, alt wie das Bodenprivateigentum selbst.

Die Form der Grundstücksgrenze hängt hauptsächlich von der Beschaffenheit des Grundstücks ab, das an andere Grundstücke grenzt, dann von seiner Zusammensetzung und Konfiguration, weiter von seiner Entfernung vom Haus des Besitzers und davon, ob es ein Acker, Wiese, Wald, usw. ist.

Wir verfügen über eine grosse Anzahl von Angaben aus dem Mittelalter über die Grundstücksgrenzen der Dörfer, Gaue und Klöster; wir haben aber keine geschichtlichen Nachweise über das Aussehen der Grundstücksgrenzen von Privateigentümern. Es besteht jedoch kein Grund zur Annahme, dass sie sich irgendwie von den Grundstücksgrenzen der Dörfer oder Klöster unterscheiden. In jenem Zeitalter werden an den Grundstücksgrenzen zahlreiche Gegenstände aus der Natur selbst (wie z. B. Berg, Bach, Äckerchen im Steingelände, Stein, Baum) oder die von Menschen aufgestellten Objekte (Pfahl, eingerammter Stein, Kreuz, Grab, Weg, Haus usw.) erwähnt. Streite um die Grundstücksgrenzen wurden hauptsächlich von den älteren Männern geschlichtet. Manchmal wurden sie sogar durch Vermittlung der Kirche oder des Herrschers selber beigelegt.

Diese Anordnung hinsichtlich der Grundstücksgrenzen bestand auch zur Zeit der türkischen Invasion und wurde sicherlich auch von den Türken beibehalten. Es ist aber möglich, dass sie auch gewisse eigene und neue Elemente zur Lösung dieser Frage beigetragen haben. So bestehen, zum Beispiel, aus der Zeit der Türkenherrschaft Nachweise darüber, dass die Türken bei Streiten um Grundstücksgrenzen Menschen auf der Grenzmarkung töteten.

Aus neuerer Zeit, besonders seit Beginn des XIX Jahrhunderts, haben wir zahlreichere und verschiedenartigere Daten über die Grundstücksgrenzen, die Streite um diese und den Volksglauben und Sitten, die sich auf diese beziehen. So haben wir, zum Beispiel, aus dem Beginn des vorigen Jahrhunderts Nachweise darüber, dass an den Grundstücksgrenzen folgende Gegenstände vorgefunden wurden: Tierknochen, Kreuze, Gräber, unbestellte Bodenstriche, kleine Erdhaufen, eingesteckte Zweige und Steine, Gräben usw. Aus der Tatsache, dass sich an der Grundstücksgrenze Tierknochen, Menschengräber und Kreuze, sowie andere erwähnte Gegenstände vorfinden, kann gefolgert werden, dass die Grundstücksgrenze in Wirklichkeit ein uraltes Heiligtum darstellt, ein Heiligtum, das noch aus der manistisch-totemistischer Stufe der Menschheit stammt. Der Tierknochen an der Grundstücksgrenze, neben einer grossen Anzahl anderer Gegenstände, die demselben Zweck dienen könnten, weiter das Kreuz und zuletzt sogar ein Menschengrab an dieser Stelle, weisen deutlich nicht nur auf das hohe Alter dieser Erscheinung, sondern auch auf ihre genaue Datierung gerade in jenen Zeitraum hin, da die Menschen sich mit ihrem Totem identifizierten. Daher kommt auch der bei uns ziemlich erhaltene Brauch, Leute auf eigenem Grund und Boden zu begraben. „Dieser Boden hat mich ernährt, von ihm habe ich gelebt; was ist also natürlicher (denkt unser Mensch), als dass man mich nach meinem Tode dort beerdige“. Es ist dies das alte Prinzip der substantiellen Identifizierung des Totems mit dem Menschen.

Der Markstein hat ausserdem, in welcher Form er auch auftreten mag, auch seine Zeugen. Es sind dies gewöhnlich kleinere Steine (unter dem Markstein selbst eingegraben) oder irgenwelche anderen Gegenstände, wie z. B. Bruchstücke eines Gefässes ein Stückchen Tuch, Kohle oder Asche. Dies erinnert an die seinerzeitigen Opfergaben, die diesem Kultobjekt dargebracht wurden, wie es bei den alten Römern (bei den Thermen) der Brauch war.

An den Markstein und die Grundstücksgrenze knüpfen sich bei den Serben sehr viele Volksbräuche und Volksglauben. Ein Obstbaum an der Grundstücksgrenze, zum Beispiel, ist in gewohnheitsrechtlicher Hinsicht sehr interessant. Man belässt ihn zwar an der Grundstücksgrenze, jedoch nur wenn er sich schon vor der Abgrenzung dort befand; in der Regel werden später an dieser Stelle Obstbäume nicht gepflanzt.

Die Verschiebung eines Marksteins wird nicht nur als rechtswidrige Handlung, sondern auch als grosse Sünde und als Schändung eines besonderen Heiligtums betrachtet. Bei Streitfällen um die Grundstücksgrenze war es ein häufiger Brauch, dass eine der streitenden Parteien auf dem Kopf, in einem Tornister (oder der Ortsitte entsprechend auch anderswie) ein wenig von der strittigen Erde zu tragen und auf diese Weise die richtige Grenzlinie unter Eid zu bezeichnen hatte. Bei diesen Gelegenheiten tauchten besondere Formen der List und des Meineids auf. Die eine Partei steckte, zum Beispiel, ein wenig Erde von ihrem Grundstück in ihre Schuhe und

schritt dann über das Feld der anderen, hiebei einen Eid leistend, dass sie auf eigenem Boden stehe.

Ein Mann, der den Markstein verschiebt oder die Grundstücksgrenze betrügerisch zu seinen Gunsten versetzt, kann, nach Auffassung des Volkes, im Leben nicht glücklich durchkommen. Eine furchtbare Strafe wird ihn über kurz oder lang erreichen. Ein Volksmärchen erzählt, dass Gott selbst einem solchen Menschen („premedaš“) den einzigen Sohn in einen Maulwurf verwandelt habe. Er kann nicht einmal eines leichten Todes sterben und wenn er doch stirbt, wird die Erde seine Leiche ausstossen, ihn nicht empfangen wollen.

Im Zusammenhang mit der Grundstücksgrenze bestehen bei den Serben viele Volksglauben und abergläubische Handlungen, die sich auf die Gesundheit der Familienmitglieder und des Viehs, sowie auf das Gedeihen der Saatfelder und Vermehrung des Viehbestandes usw. beziehen.

III

Schlussbetrachtung

Die in dieser Schlussbetrachtung teilweise zusammengefassten Materialien unterstützen die Meinung, dass der Markstein und die Heiligkeit, die ihm im serbischen Volk beigemessen wird, nicht nur eine alte Einrichtung, sondern auch eine gesellschaftlich-wirtschaftliche und religiöse Institution der Menschheit darstellt, die aus der Zeit der Clanmentalität stammt, als gewisse Tiere und Pflanzen (oder ein beliebiger Gegenstand) die Hauptkultobjekte der einzelnen Gemeinschaften darstellten. Wie könnte sonst das Vorkommen gerade von Tierknochen an der Grundstücksgrenze erklärt werden, oder von Kreuzen, die ja schon durch ihre äussere Form eine stilisierte Menschengestalt darstellen, oder sogar von Menschengesteinen im eigenen Grund (oder an dessen Grenze), wenn nicht als Spuren dieser Zeiten?

An dieser Stelle wird in der Schlussbetrachtung zur Bekräftigung einer solchen Ansicht die Tatsache angeführt, dass Streite um die Grundstücksgrenzen nur von alten Männern und auf altertümliche Weise geschlichtet, sowie dass in der Vergangenheit an den Grundstücksgrenzen Gericht gehalten und Recht gesprochen wurde. Die seinerzeitige Bestimmung des Totems, Recht und Gerechtigkeit bei seinen Angehörigen und Verehrern zu schützen, wurde später auf die Grundstücksgrenze, die aus dem Totem hervorgegangen ist, übertragen. Auch die Fabel von der Verwandlung des Sohnes des „premedaš“ in einen Maulwurf ist im Grunde genommen nur eine Bestätigung des seinerzeitigen Grundsatzes, dass der Mensch in seinen Ursprungsort, in sein Totem, zurückkehren müsse.

Aus der Darlegung, dass der Markstein als Schutz eines Gebietes dienen soll, und dass jedes diesbezügliche Vergehen nachdrücklich bestraft wird, lässt sich die Funktion des Totems, das einst das

РЕГИСТАР

Скраћенице: б. — брдо; в. — варошица; г. — град, варош; к. — крај;
м. — мјесто; ман. — манастир; о. — област; пл. — планина; п. —
племе; р. — ријека; с. — село.

- Азбуковица м. и к. у западној Ср-
бији 62.
Азија 19.
Аини народ сјевероисточне Азије
11.
акар приватна својина 24.
Алексинац г. у Србији 27.
Алеути народ крајњег сјеверо-
стока Азије 19.
Америка 7; Средња 8.
анимизам одуховљавање разних
предмета 72—73.
анте гомилице земље међом 53.
Арбанаси 5 19 26 40 58 65 70 75.
Арбанија 65.
Ариље, в. у Србији 59 68; срез 49.
Арханђеловска хрисовуља 5 39 74.
атар сеоска земља 5 22 28 29 33 36
43 44 48 54 56 65 66; објахати 65.
Аустралија 7 8.
Африка 7 8.
Ахмет (субаша) 43.
Балканско Полуострво 20 21 25 35.
Бања к. у источној Србији 14.
Бањалука г. у Босни 43.
Бањица с. у Бијељинском срезу 14.
Бањска ман. у Србији 21.
Банат 66.
Бандари видјети Јојићи.
Бар г. у Црној Гори 60.
Бара Бјелошева м. код Никшића
69.
барут 60.
баталија заједничка земља 23.
бачијање 22.
баштина наследна земљишна сво-
јина 21 49.
баштинско право 17 21.
бапгча (бапшта) 24.
белег 5.
бѣлѣге (међашне ознаке) 5.
Белица к. у Србији 23.
Београд 29.
Беране г. у Црној Гори (данас И-
ванград) 51.
Бијела м. изнад Грахова 56; с.
код Херцеговог 45.
Бијело Поље г. у Црној Гори 62.
Билећке Рудине дио Херцеговине
23 26 27 28.
биљеге (међе) 4 70.
Биочани становници с. Биоча крај
Подгорице (Титоград) 26.
Битољ г. у Македонији 17.
Бихор дио старе Србије 62.
Бјелице п. у Црној Гори 50.
Бјелопавлићи п. у Црногорским
Брдима 24 56.
Блато м. у Власини 23.
Богдан судија у помеђ. споровима
XIV стољећа 40.
Богитић Валтазар, писац 56.
Богојевићи с. код Ариља 49.
божанства у облику животиња 8;
приносе им се жртве 58; штап
им атрибут 70.
Божих 55.
Божовићи род у п. Пиперима 33.
божури изникли из крви 10.
Бока (Которска) 24 60 61.
болесник се провлачи подно жиле
дрвета 11.
Бороро п. у Бразилији 8.

- Босанска Дубица г. у Босни 43.
 Босна 22 24 52 61 63 68 74.
 ботка видети потка.
 бочка видети потка.
 браздаш (помеђаш) 34.
 Братоножићи п. у Црногорским
 Брдима 24.
 Брегалница р. у Македонији 41.
 Бродарево в. у средњем Полимљу
 57.
 Брњи Чифлик дио с. Јасеновца
 код Пирота 47.
 Бугари 5 58 59 61 65 70.
 Бугарска 65.
 Буковица к. у Далмацији 52.
 бус земље се носи у помеђашким
 споровима 62 63; носи се на гла-
 ви 43 64; нагомила се на међи 53.
 Вавилонци стари предњеазиски
 народ 37.
 ваљавице заједничке 22.
 Ваљевска Тамнава к. у Србији 22
 23.
 вакам сеоски комун (у Кучима) 24.
 вампир буде само у своме атару 66.
 Ванике п. у Африци 8.
 варварство епоха у људској исто-
 рији 19.
 Васојевићи п. Црногорских Брда
 24 25 46 48 49 53 63 64 65 67.
 ватра 66.
 Величковићи породица у с. Јасици
 код Крушевца 14.
 Византија 35 56.
 виноград 15 28 32 49 51; на туђој
 земљи 17 18 34.
 вјеровања у вези с међом 37 38 65.
 вјештице се претварају у разна
 бића 9; њихова моћ лежи у лон-
 цу 58.
 Власина о. у Србији 23.
 влатање скупљање класова 34.
 воденичар се не сахрањује у гро-
 блу 62; виси му камен о врату
 на „оном свијету“ 62.
 Војводина 57 58.
 волови орачи 61.
 воћка на међи 59 60; на туђој зе-
 мљи 17; онога је ко ју је заса-
 дио 17—18; дијели се гранама 60.
 вратило 66.
 вратнице (улази) на оградама око
 радне земље 30.
 Врбица с. у Србији 46.
 Врбовац с. код Смедерева 13.
 Врмоша с. код Гусиња у Црној Го-
 ри 25.
 Врчевић Вук, писац 60.
 Вук 9 66.
 Вук видјети Караџић.
 Вукосављевић Сретен, писац 57.
 Гаваци Милован, писац 9.
 Галате с. у Македонији 43.
 Галички м. у Македонији 41.
 Гараши с. у Србији 45 50.
 Гарбинци с. код Штипа 41.
 Гари с. код Крушевца 55.
 Гатачко Поље у Херцеговини 27.
 генеза међе 6 72.
 Германи стари 10 20 38.
 Главица с. код Параћина 47.
 Глођија пл. између Шекулара и
 Ругове 25.
 Глумач с. код Ужичке Пожере 29.
 Ђиљане в. на Косову 51.
 Годићи породица код Пријепоља
 48.
 Голочело с. у Грузи 62.
 гомилице земље међом 53 56; ка-
 мења 56.
 Горњи Ибар о. у Србији 45.
 Горски вијенац спис Његошев 74.
 Готи старогерманска група 56.
 Грађански законик у Србији од
 1844 32.
 грана пободена на међи 53 54 69 70
 71 76.
 граница 30 43 46 48 51 54 57 66 69
 75; међа у словенским језицима
 4 5.
 гранични знак 13 63.
 гранични камен 5.
 гранчица 18 54; пободена међом 54.
 грб (стари српски) 9; тотем има
 његову функцију 11.
 Грбаљски статут 30 37 53 61.

Грковић Љубодраг из с. Коњуха код Крушевца 54.
гроб 9 75 76; на међи 25 37 42 48 56 75; међни 43; Гољетин, м. из-међу Остружнице и Железника 43; врста заштите и уточишта 75. гробље на међи 43.

гробна хумка је међа 75.
Грубач Светислав из с. Коњуха код Крушевца 54.

грудва земље, видјети: земља.

Гружа о. у Србији 23 62 63.

Грци стари 10 38 59.

гупно 24.

Гумништа с. код Гњилана 51.

Дакија подручје старих Дачана 37. Далмација 5 37 52.

Данци (германски народ) 68.

Дансиће с. у горњем Полимљу 51.

Даросава с. у Србији 45 50.

Девич ман. у Дреници 46.

Дедијер Јевто, писац 27 28 43.

Девич ман. у Метохији

Дечанске хрисовуље 39 40.

Дечански (Стеван) 41 47 62.

Дијери аустралиско племе 8.

диоба (договорна) земље 33.

Дионис класично божанство у животињском облику 8.

дјеца се доводе да присуствују по-међашким споровима 46 65.

Дмитрова Јагњила м. у Метохији 39.

Добрача с. у Грузији 62.

добри човек (старци, душевници) 41.

Дољане с. у Кучима (крај Тито-града) 26.

Доње Драгачево о. у Србији 22.

домазет прима славу жениног ро-да 15; лако улази у комунска права племена 26; лако се при-ма у племе 35.

Домашево с. у Херцеговини 23.

Доубовик средњовековно с. у Ме-тохији 39.

Драгић Милорад, писац 14.

Драговац с. код Пожаревца 63.

Дрѣница дио Косовско-метохиске области 39.

дрво даје живот 8; сади се на гро-бу 10 11; само израста на гробу 10; оно је божји стан 10; сјено-вито 10; има култ 54—55; оно као „запис“ је свето 55; одмиче се од граничне линије 59; држи се на глави приликом заклиња-ња за међу 63.

дрворед међом 54.

Дрим р. 40.

Дробњак (Дробњаци) п. у Херце-говини 25 26 27 35.

Дробњаковић Боривоје, писац 1 64.

Дробњаци досељеници у Колубари 22.

Дубно к. у Босни 5.

Дукљанинова Међа стари зид преко Ц. Горе и Херцеговине 56.

Душанов законик 41 70 74; повеља 5 41.

Душаново с. код Лесковца 13.

душевници (стари људи) 42.

Ђорђевић Р. Тихомир, писац 31.

Ђурђевдан 66.

Ђурић Милош, писац 37.

Ђуровић Димитрије, писац 52.

економија основа религије 11 12 13 14.

Египат стари 19 52 54.

Енгелс Фридрих, писац 19.

ендек (јарак) 55.

Ердељановић Јован, писац 49.

Етрурски закон о међи 14.

Етрурци стари европски народ 38.

Железник с. и г. недалеко од Бео-града 43.

„жива међа“ (дрвеће) 55.

„живи огањ“ се добија на међи 66.

Животин породица у Иригу 60.

животиња се сахрањује 74; пола-жајник 9; њене кости на међи 47—48 74.

жира половина припада цару 21; заједнички 22.

- жртве међашу (термину) 37 58 76;
 људске на спорној земљи 38.
 жуна 21.
- забел (забран) 50 69.
 забео (забран) 50.
 забјел (забран) 50.
 Заблати-е м. у Метохији 39.
 Заврата с. у Горњем Ибру 64.
 „зават“ ограђивање и присвајање
 заједничке земље 31 32.
 Заглавак о. у Србији 23 58.
 Загорани становници Загорја (Ва-
 сојевићи) 46.
 Загорје с. у Васојевићима 48 49.
 заграде (ограде међом) 56.
 задружна добра 36.
 „заједница“ колективно сеоско зе-
 мљиште 22 23.
 заједничка земља за по неколико
 села 23 26.
 заједнички пашњаци 21.
 заједничка земља има функцију
 одбране 25; дијели се 31 32 33.
 заклетва на међи 63 64; дјететом
 64 65.
 заклиње се осумњичени за помје-
 рање међаша 67.
 Закон Леке Дукаћина 58 75.
 „закршћено дрво“ на међи 50.
 заорати (оборати) село 30.
 „запис“ је сједиште душа 10; у
 средини је села 12; на перифе-
 рији 13; он је свето дрво 55.
 Заплање Нишко (к. у Србији) 44.
 Запотеке индијанско п. Средње А-
 мерике 8 10.
 запоткати (забранити поставља-
 њем потке) 70.
 засјећи дрво на међи 64.
 застава, видјети: потка.
 заставити, видјети: запоткати.
 збор (скуп, сабор) видјети: станак.
 здухач 9.
 земља има култ 12 14; говори 69;
 има славу (слава по имању) 14
 15; њоме се људи куну 14; на
 својој се земљи људи сахрањују
 49; „расла“ је заузимањем од за-
 једничке 31; ничија 32; храните-
- љица 15 49; носи се у помеђа-
 шким споровима 62 64 65; носи
 се о врату 61 64; антропомор-
 физије се 14; доноси се самрт-
 нику премеђашу 61 64; опустеће
 премеђашу 64; избацује мртваца
 из себе 65; са своје њиве се став-
 ља у обућу и криво куне 67—
 68 75.
 земљишна међа 3 4 6 53; друштвена
 установа 19 20; у праву 4; у со-
 циологији 4; у привреди 4; по-
 стаје актуелнија од XIX сто-
 љећа 45; необрађен појас земље
 52.
 земљорадња 7 11 19 28 31—32.
 Зета о. до Скадарског Језера 24 33
 48.
 Златибор о. у Србији 64.
 Златиборци 29 64.
 змија чуваркућа 9; носи се у ти-
 кви око села 66.
 Зотовићи породица у Херцеговини
 28.
 Зупци к. у Херцеговини 24.
- Ибар о. у Србији 16 22.
 Ибар Горњи о. у Србији 45 64.
 Ибарски Колашин о. у Србији 14.
 Ивањица в. у Србији 66.
 Ивановић Новка из Ивањице 66.
 Ивановићи род у Кучима 26.
 Изида класично божанство зами-
 шљано у облику животиње 9.
 икона 61.
 илак дио колективне земље уз
 приватну 27 31.
 Илијада видјети Хомерова Илија-
 да.
 Илири стари балкански народ 20.
 Илић Станко (1838 г.) стављао ме-
 ђом кости 47 74.
 Индија 9.
 Индуси 38.
 Инголич Антон, писац 66.
 ирадна земља врста заједничке зе-
 мљишне својине 27 31.
 Ириг г. у Сријему 60 61.
 Исailовић Миливоје, писац 61.
 испат (међа у турском) 5.

- испаша 22.
испуст (сеоска испаша) 22 23.
- Јаворак пл. између Шекулара и Ругове 25.
„јагма“ врста рада на колективној земљи 27.
ЈанчEROVA Ката, писац 65.
јарак међом (јендек, канал) 37 54 55.
Јарушица с. у Лепеници 49.
Јасика с. код Крушевца 14 15 55.
Јевреји стари 35.
Јелада 52.
Јелен 9.
Јелини 38.
Јелица лице из народне пјесме 10.
Јовановац с. код Пирота 47.
Јованчић Дмитар из Груже 62.
Јојићи из Ирига 60.
- Кадлец Карло, писац 20.
Какарицка Гора пл. у Црној Гори 26.
камен у култу 58 72; на гробу 11 75; на међи 37 76; стуб 44; међашни је обиљежен 57; носи се у помеђашким споровима 63 64 65; „закрштени“ на међи 50; „државни“ 58; држи се на глави приликом заклетве 63 64; бацају га присутни на међу 58; станац на међи 28 53 63; кипови 57.
каменолом заједнички 22.
ками 39; мртвачки 43.
Капуљар б. између Косијера и Вјелица (Ц. Гора) 50.
Караџић Вук 29 32.
Кикојевац с. у Гружи 62.
киљан камен међаш 5 48.
Кинески зид 58.
клан (род) 7 15 16 73; распада се појавом породичне земљишне својине 19 73; и тотемска животиња исто су 7 9.
кланско друштво 7 10 72 73 76 77.
Клариф Симо, писац 68.
клетва на међи 63.
Клименте п. сјеверноарбанашко 25.
Клисура к. у Србији 23.
Кличевачка Ада м. у Србији 47.
Кљајићи род у Загорју (Васојевићи) 49.
„кмет“ пресуђује помеђашке спорове 46 68.
кметови из других села пресуђују помеђашке спорове 46 64.
Кнез Милош 13 32 47.
кокош кад пропјева убије се јер слуги злу 10.
колац пободен на међи 53 54 70 71.
Колубара о. у Србији 22 64.
Ком пл. у Црној Гори 25 56.
комун заједничка земља (племенска, сеоска...) 18 22 70; сеоски 24 27 31; племенски 24 25; право у њему се не може издвојено отуђити 26; дијели се 33 51; постаје и приватна земља после скидања љетине 34.
„комуна“ породична заједничка земља у Колубари 22 25.
„конак“ у значењу род 33.
Коњух с. код Крушевца 54.
Копаоник о. у Србији 50.
Копорић с. у Горњем Ибру 64.
Кораћ Вељко, писац 54.
Корићани с. у Босни 24.
Косијери п. у Црној Гори 50.
Космај о. у Србији 64.
Косово 10.
Косор с. у Кучима (Ц. Гора) 26.
Косорићи с. у Метохији 41.
кост на међи 47 48 74 76; у гробу 75; мађиска заштита 9 38; из ње се претсказује судбина 9 74.
коузмин м. у Метохији 39.
Коуманово с. у Косовско-метохијској области 39 40.
коцка (жреб) 60.
кравај обредни колач у Македонији 8.

- Минић Милосав** из Груже 62.
„мир“ сеоска општина 20.
Мирмидонци легендарно грчко п. настало од мрава 9.
Мисача с. код Аранђеловца 49.
Mitte „средина“ у немачком 13. мјесец 43—44 (видјети и полумјесец).
млин заједнички 22 23 24.
Мокви индијанско п. у Америци 8.
молитва 15.
Момијево м. код Ирига 60.
мора зло биће слично вјештици 9.
Моравички Стари Влах 15 63 69.
Мостар г. у Херцеговини 69.
мрави побратими 9.
мрамор, међаш 5 48; на мјесту нечије погибије 48.
мргин, међаш у Далмацији и Херцеговини 5 52 61; појас необрађене земље 52.
мртовечка книга (читуља) 15.
муша међа од омањег дрвећа 5.
надгробни камен прима душу 11 75.
„на пријеступ“ обрада заједничке земље на смјену 27.
Невесињско Поље 27.
невријеме да се заустави на међи 66.
Неготинска Крајина к. у Србији 43.
Недељковић Душан, писац 1.
Немци 57 68.
немушти језик 7.
Нидерле Лубор, писац 9.
Нил р. у Египту 19.
Никшић г. у Црној Гори 69.
нишан међа у Црној Гори 5.
Нова Касаба в. у Босни 17.
Новаковић Стојан, писац 3 35.
Нови Пазар г. у Србији 57.
Новопазарски кадилук 57.
обала (у значењу међа) 5.
оборавање села (обичај) 30 56.
ограда међом 5 24 29 37 55 56; од зида 56; око радне земље одржава је читаво село 29; топографско име 29.
одар Теодоров (међашни гроб) 43.
одорати (од туђе земље) 52 61 67.
одређивање међа 3 40.
Озирис класично божанство замишљено у облику животиње 8.
окућница 67.
отима се земља 23.
орао на грбу 9.
орех не ваља садити, умријеће се 8 55.
Орашац с. у Србији 46; срез 49.
оселина у значењу сеоског комуна 24 26.
особина лична својина 17; ствара је млада од дарова 17.
особити присвајати 55.
Остружница с. у Србији 13 43.
оцила 9 28.
Павле личност из народне пјесме 10.
„Павловица“ личност из народне пјесме 10.
Панонија римска провинција 37.
Парабко судија у помеђашком спору у XIV стољећу 39 40.
Параћин г. у Србији 47.
пас кад завија убију га јер то слуги злу 10.
пашњаци колективни се стварају и од приватних земаља 25.
пепео „сведок“ међи 58.
петало тотемска животиња 9; сахрањује се као замјена за чо-вјека 10.
Петњик с. у Васојевићима 48 51 67.
Петњичани становници Петњика 46 49.
Петровић Љубисав из Груже 62.
Петровић Ж. Петар, писац 49 52.
печалбар не даје зараду у кућу 17.
печеница божићна 9 66.
Пећ, г. у Србији 65.

- Пештан р. између Даросаве и Гараша 45.
- Пива к. у Црној Гори 27.
- пијесак „сведок“ међи 58.
- Пипери п. Црногорских Брда 24 25 31 33 50 51 56.
- Пирот г. у Србији 47; срез 66.
- „планина“ није сваки пут географски појам 25 (видјети и комун).
- Плевна г. у Бугарској 58.
- племена се регенеришу под Турцима 22 35; не примају лако странце у своју средину 35; губе се 30.
- плод са воћке на међи 60.
- побијени камен 43.
- пободени камен 50 56 57.
- повеља Арханђеловска 5 39 74; цара Душана 5; Угљешина 50; Урошева 40.
- Површ к. у Херцеговини 24.
- поdjела заједничке земље 27 31 53 60.
- Подриње к. у Србији 4 9 66.
- Пожаран с. у Македонији 43.
- Пожаревац г. у Србији 63.
- Полимље (горње) 26; средње 57.
- Полог к. у Македонији 33.
- полумјесец на међи 28 43.
- Пољаница к. у Србији 23.
- понеђашки спорови 3 40 42 45 46 50 62 65 69 76; доносе се црквене утвари 42 46.
- Поморавље 27 70.
- Поповић Сретен, писац 55.
- Поповић род у Кучима 26.
- Поречки крај (Македонија) 17.
- постопаца необрађен појас земље међом 52.
- потес комплекс сеоске радне земље 22 23 33 62; уведен због наводњавања 33.
- потка сезонска међа 69 70 71; зове се и застава 70; код Бугара значи међа 70; изгледа као крст 70; прави се од дирека или коца 70; гомилица земље 70; грана 70; врста табу-а 70; у ткању 70; надимак људима 70.
- поток међом 65.
- почка видјети потка.
- правитељство 32.
- право и других на мојој земљи 33 34—36; ограничено на својој земљи 17 72; прече куповине 34 35 72.
- празновјерје 66 75; кривично 67.
- првобитна заједница 12, 16.
- „Презида“ видјети Међа Вука Махнитога.
- премеђаш се жртвује 37; каткад страда 38 61 62 65; родиће му се наказан пород 63; не умире лако 61; опустеће му земља 64; не прима га земља кад умре 66; не распада лако 65; носи закинуту земљу на оном свијету 61; једе земљу 63.
- Преображење 15.
- преорати 76 (видјети и одорати).
- преступница врста казне 24.
- Пржевац с. у Македонији 43.
- Пријеполје г. у Србији 48.
- присвајање од заједничке земље 21.
- „притискивањем“ комунице „долази се до приватне земље 31.
- притка прут сличан потки 70.
- причешћивање дрвеним пупољком 55.
- продаја земље 60.
- Протић Љубиша, писац 3 4.
- Пруска земља 57.
- прут пободен на међи 53.
- пупољак се поједе уместо нафоре 55.
- Пурковић Миодраг, писац 3 4 39.
- „пустахија“ ничија земља (Ужички крај) 22 25.
- Pfanenschmied, писац 38.
- пчелињак, 59.
- Радовиште, г. у Македонији 17.
- Радовановић Војислав, писац 1 13 29.
- Радолево м. у Метохији 39.
- разграничавање имања 3.
- раздио појас уједињене земље међом 62.

- разор (међа) 5.
 Раков Поток између Даросаве и Гараша 45.
 рало о врату виси премеђашу на оном свијету 61.
 Рама к. у Херцеговини 17.
 Рашка стара 50 53.
 ред (међа) 5.
 религија добија аграрни карактер 11.
 Ресава к. у Србији 23.
 Рибник р. у Метохији 40.
 Рим (Римско царство) 37.
 Римљани 37 76; њихов закон о међи 14.
 робовласнички поредак 18.
 Ровца п. у Црној Гори 50 51 68.
 Ровчани становници Роваца 25.
 родовско друштво 73; се распада 19.
 Рогозна с. код Шибеника 59.
 Рожанци с. у Космају 64.
 рој пчела се присваја 16 70.
 Ругова к. код Пећи 51 65.
 Руговци Шиптари, из Ругове 25.
 Рудине (видјети Билећке Рудине)
 Румуни 13.
 Руси 20 58.
 сабори се одржавају на заједничком земљишту 22.
 Сава р. 33.
 савардак тип колибе 27.
 Самобор г. у Хрватској 65.
 Санџак (стара Србија) 5 10 57 60 62 65 66 68 69.
 сахрана мртваца на његовој земљи 49 75.
 Свеви старогерманско племе 10.
 „сведоци“ међашу 57 58 69 76; команди разбијеног филџана 57 58; пепео 58; пијесак 58; свита (чоја) 57; ситно камење 57 58; угљевље 57 58; глажевина и преповље 58; цигла 58.
 свети Агатон 14; Ђорђе 14 26 61; Лазар 14; Никола 62.
 својина лична 16 18 20; породична 35 60 72; приватна 7 13 14 76; над стадима и земљом 11; над земљом 16 36 74; у вези с радом 17—18 19; парцелна над земљом 18 67; колективна је старија од приватне 36 72; лична постаје од колективне 31; свачијој се „удари“ пут 33; колективна 20 21 22; колективна има функцију одбране 25; колективна се ствара од приватне 25; сеоска 23 24 25 35; општинска 22; џематска (махалска) 22 23; над земљом 6 7 13 15 16 18 19 20 58.
 својинско право над земљом ограничено 72.
 село 21 27 28 38 46 66; има своје међе 28; оно је сродничка заједница 28; правно лице 28 29; подудара се са родом 30; има заједничке дужности 28; има своју славу 30; даје земљу појединцима 32; као негдашњи колектив се распало 31.
 селина колективна сеоска земља 22 26 31.
 сељачке радне задруге 30 66.
 „сентенција“ писани докуменат 63.
 сеоска мера 23.
 сеоска општина 20 (видјети и „мир“).
 Silvanus заштитник шума и међа у римској религији 37.
 Симинчани род у с. Читлуку у источној Србији 14.
 синор сеоска међа (термин грчког поријекла) 5 42 61; у значењу испаша 22 23 32 42 46 64 65.
 синорска такса (20 гроша) 47.
 синорција (онај који пресуђује међе) 47.
 Сјеница в. у Србији 14.
 сјеновито дрво 10.
 Скадарско Језеро 22 24 26 48 54.
 „склад“ врста међе 52 53; припада горњем помеђашу 53.
 слава везана за земљу 15.
 Славогоспићи с. у Херцеговини 45.
 Славонија 55 65.
 Слаковце с. код Гњилана 51.

- Словени стари 10.
 слог (међа) 5.
 Смедерево г. у Србији 13 64; његово окружје 47.
 смеће се баца преко границе 66.
 Смиљевица пл. у Црној Гори 49 51.
 смјесници они који имају своје земље у једном комплексу (постесу) 33.
 смоква 59 60.
 со се ставља на бусен који се носи међом 64.
 Солон старогрчки законодавац 37.
 Сомбор г. у Војводини 50.
 Сопотница с. у нишком крају 44.
 Спасовдан 15.
 Срби 5 6 9 58 68 70; стари 51.
 Србија 5 17 21—23 25 29 31 32 44 45 47 49 52 54—57 66 68 74 75.
 Сребрница г. у Босни 17.
 Средње Село у Косовско-метохијској области 39 40 50.
 Сремци 34.
 Сремски Карловци г. у Војводини 15.
 Сретечка Жупа (код Призрена) 63.
 Сријем 33 53 54 55 70.
 стабла се поштују 10.
 станак (састанак, збор, договор) 40 74.
 „становник“ (међаш) 5 62 66.
 старац показује стару међу 62.
 „старец“ (међаш) 41 76.
 Стари Влах к. у Србији 10.
 старци показују стару међу 39—46 57 62 63 64 76; дијеле земљу 33; имали одлучујућу ријеч у првобитном друштву 76; имали посебан положај 42.
 стариник (стариници, старци) 41.
 старјеници уређују помеђашке спорове 41; душевници 42.
 Стјепан Митров Љубиша, писац 44—45.
 сточарство 7 11 19 25 31 37.
 страшило у средини усјева и токова 13 51.
 Стрџлц (Стреоц) с. у Метохији 39.
 ступ (међа) 5; у значењу илак 27 31.
 сувомеђни зид 56.
 сумеђа (међа) 5.
 сухозид („међа“) 56.
 табу нешто неприкосновено 4 71.
 табуо-тотемска забрана 12.
 Тавна ман. у Бијељинском срезу 14.
 тапија (грунтовница) 43.
 Тарановски, писац 35.
 Тацит римски писац 20.
 Темнић с. у Србији 23 69.
 Terminus (termini) међа код Римљана 37 38 72.
 Термима се приносе жртве 76.
 Тимок о. и р. у Србији 58 64 70.
 Топла с. у Неготинској Крајини 43.
 тор за стоку 27.
 тотем култни објект једне етничке групе 7 8 11 13 49 51 74; врста својине 8 11 15 16 18 73; везан за ловачко привређивање 76; заштитник правде 74; он и клан су једно исто 78; не убија се 7 11; не једе се 11; патрон групе 11; везао се за приватну земљишну својину 76; нестаје са својином земље 77; примарна му функција економска 77; опадањем економске важности опада му и поштовање 12; животиња 48; је происходиште и у њега се послије смрти људи враћају 8 10 49 72 75; даје му се дио 8; чува се да људи себе сачувају 8; заштитни знак групе 11; обиљежје и знак 73; иде на периферију присвојене земље 12 13 16 58 73 76 77.
 тотемизам особити култ животиња или биљака 15 73; трагови код Срба 7 9 28 69.
 трн се носи у помеђашким споровима 63.
 Трумеји индијанско п. у Бразилији 8.

Турци 17 21 22 24 29 35 42 44 45
48 58 65 74.

Њефалија намјесник, управник 41.
Посовић из Мисаче сахранио си-
нове на својој земљи 49.

ублови заједнички (цистерне) 24.
увратине појас необрађене земље
међом 52.

угљевље „сведок“ међашу 57—58.
удут међа колективне земље 52;
у значењу села 23 28.

Ужице г. у Србији (Титово Ужи-
це) 57.

Ужичка Пожега в. у Србији 29.

Ужичка Црна Гора 22.

Ужички кадилук 57.

уљаник пчеларник 9 (видјети и
пчелињак).

умени (скупљачи данка) 21.

урија заједничка сеоска земља
22.

усјећи границу 57.

устава водјеничка 66.

утесати међу 41 50.

утетовирати (тапију на леђима)
24.

утрина заједничка сеоска земља
22 23 32 33 46 53.

Феникија 52.

феудализам 66.

Филипинска Острва 11.

Филиповић Миленко, писац 17.

Финци 13.

Фундана м. у Кучима (Ц. Гора)
26.

Хаила пл. на граници Србије и
Црне Горе 51.

Хамурабијев закон 28.

хартија од фишека (метка) 60.

хатишерифом се укида спахиско
право над земљом у Србији 32.

Херцегови г. у Црној Гори 45.

Херцеговина 5 17 22 24 26 31 34 41
50 52 54 56 63 68.

Хиландар ман. у Св. Гори 41.

хлеб се ставља на бусен који се
носи у помеђашким споровима
64.

Хомерова Илијада 37.

Хомоле о. у Србији 31.

Хоти п. сјеверноарбанашко 26.

Хрвати 61 70.

Хрватска 5 17 34 58 65.

Хрватско Загорје 51.

худут 43 (видјети и удут).

хумке земље међом 53 57; над-
гробне 38; камене 56.

Цариград 24.

царина (ограда) 29 31.

Церница с. код Гњилана 51.

Цијевна р. која протиче поред
Подгорице (Титоград) 24.

цклад облик међе 5 52 53 56.

црквене утвари у помеђашким
споровима 42 46.

Црна Гора 5 22 52 56 61 63 68.

Црногорска Брда 50.

Црногорска Крајина 24 50.

Цукићи породица из Лепенице 49.

„чавли“ (клинци) се у стабло за-
бадају у виду крста 51.

чаир (забран) 24.

Чајкановић Веселин, писац 9 51
70.

Ческово м. у Метохији 41.

Читлук с. у источној Србији 14.

човјек и животиња једно исто 7
8; претвара се у животињу 9;
замјењује се са животињом 10.

Чрвнилна Бара м. у Метохији 31.

Чубриловић Васо, писац 43.

дигерица од печенице баца се
преко међе 66.

Џикићи бегови из Бањалуке 43.

Шабач г. у Србији 55.

шаит међа (термин турског пори-
јекла) 5.

Швеђани германски народ 68.

Шекулар к. у горњем Полимљу 26.

Шекуларци становници Шекулара 25 26.

Шемове Стране м. изнад с. Петњица (Васојевићи) 67.

Шерићи капетани из Бањалуке 43.

Шибеник г. у Далмацији 59.

Шиптари 51.

Шипојевићи с. у Црној Гори 57.
шпалиг име за међу у Хрватској

5.

штап атрибут извјесних божанстава 70.

Штип г. у Македонији 41.

Шума к. у Херцеговини 24.

Шумадиска Колубара к. у Србији 23.